

सर्वेऽप्यवहितेन मनसा शोधनं कुर्वता मया मार्जिता एव । एवमपि क्वचिदवशिष्टं दोषं विद्वांसो यदि पश्येयुस्तदा परिशोध्य पाठयेयुरिति विज्ञापयति—

वाक्रेइत्युपाह्वो गङ्गाधरभट्टसुतो
महादेवशर्मा.

अस्याः कण्ठाभरणटीकाया लिखितमेकं पुस्तकं डॉ० रामजी धोंडजी खानवलकरैः स्वसंप्रहान्मुद्रणाय स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं प्रीत्या दत्तमिति तेषामुपकृतिमभीक्ष्णं स्मरामः—

निर्णयसागराधिपः.

लिखितपुस्तकस्थं लेखकनामादि.

संवत् १८८७ आषाढशुद्धद्वादशी वार शुक्रवारे लिखितं देवीदआळ फाएय शाहीनकरवरी तालुकै चीतरपुर डुरगाजीके दखीन आघा कोस ।

मुद्रणाय लिखतः संशदि.

जडयेइत्युपनामकरघुनाथाहमजहरिरितिख्यातः ॥

तेन विदा लिखितमिदं महाप्रयासेन पुस्तकं शुद्धम् ॥

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
मनोगुणाः	१८	निर्विकल्पकज्ञानस्यातीन्द्रि-	
पृथिवीनिरूपणम्	१९	यावत्	३१
जलनिरूपणम्	२०	प्रत्यक्षमात्रे करणं तद्व्यापार-	
क्षेत्रीनिरूपणम्	२१	रुद्धिभागश्च	३२
वायुनिरूपणम्	२२	पद्विधसंनिकर्षोदाहरणानि ...	३३
आकाशनिरूपणम्	२३	योग्यानुपलब्धिपरभावप्रत्यक्षे	
कालनिरूपणम्	२४	सहकारिणी	३४
कालोपाधयः	२५	समवायप्रद्वे सन्निकर्षः	३५
दिङ्गिरूपणम्	२६	अलंकि कसंनिकर्षत्रैविध्यम्	३५
दिगुपाधयः	२६	सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिः	३६
आत्मनिरूपणम्	२७	ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिः ...	३६
शरीरारम्भवादनिरासः	२७	योगिप्रत्यक्षे योगजधर्मः	
द्वन्द्वियागमवादनिरासः	२७	प्रत्यासत्तिः	३७
मनोभारम्भवादनिरासः	२७	अनुमानलक्षणम्	३७
आत्मनः प्रत्यक्षे प्रयोजकम् ...	२८	ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकर-	
आत्मनो मनोमात्रप्राह्यत्वम्	२८	णत्वदूषणम्	३७
बुद्धिद्वैविध्यम्	२९	परामर्शलक्षणम्	३७
अनुभवस्य चतुर्विधत्वम्	२९	पूर्वपक्षव्याप्तिः	३७
प्रत्यक्षस्य पद्विधत्वम्	२९	सिद्धान्तव्याप्तिः	३८
प्राणेन्द्रियस्य विषयः	२९	पक्षता	३९
रसनेन्द्रियस्य विषयः	२९	टीकायाभवयवलक्षणानि ...	४०
श्रोत्रस्य विषयः	२९	हेत्वाभासविभागः	४१
चक्षुरिन्द्रियविषयाः	३०	सव्यभिचारविभागः	४१
चाक्षुषज्ञाने सहकारिणी	३०	साधारणलक्षणम्	४१
स्वमिन्द्रियविषयाः	३०	असाधारणलक्षणम्	४१
बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षकारणम्	३१	अनुपसंहारिलक्षणम्	४१
ज्ञानसामान्ये कारणम्	३१	विरुद्धलक्षणम्	४१
मनसो विषयाः	३१	असिद्धिविभागः	४२

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
लाघव्यासिद्धिलक्षणम् ...	४२	अममवायिहेतुगुणाः ...	५१
स्वरूपासिद्धिलक्ष० ...	४२	निमित्तगुणाः ...	५१
व्याप्यत्वासिद्धिल० ...	४२	उभयविषयगुणाः ...	५१
सम्प्रतिपक्षल० ...	४३	अव्याप्यवृत्तयो गुणाः ...	५१
बाधलक्षणम् ...	४३	रूपनिरूपणम् ...	५२
उपमाननिरूपणम् ...	४४	रसनिरूपणम् ...	५३
शाब्दबोधे करणादि ...	४५	गन्धनिरूपणम् ...	५३
टी० शक्तिप्राहकाणि ...	४५	स्पर्शनिरूप० ...	५३
लक्षणा ...	४५	रूपादिचतुष्टय पाकजापाकजत्वे ...	५४
शाब्दबोधे सहकारीणि ...	४५	पाके मतद्वयम् ...	५४
आसत्तिलक्षणम् ...	४६	संख्यानिरूपणम् ...	५५
योग्यताल० ...	४६	द्वित्वादीनामनेकाश्रयत्वम् ...	५५
आकाङ्क्षालक्षणम् ...	४७	” ” अपेक्षाबुद्धिनासाधाराः ...	५५
तात्पर्यलक्षणम् ...	४७	अपेक्षाबुद्धिलक्षणम् ...	५५
मनोनिरूपणम् ...	४८	परिमाणनिरूप० ...	५६
गुणनिरूपणम् ...	४८	परिमाणोत्पत्तित्रैविध्यम् ...	५६
मूर्तगुणाः ...	४९	संख्याजन्यस्योदाह० ...	५६
अमूर्तगुणाः ...	४९	परिमाणजन्यस्योदाह० ...	५६
मूर्तामूर्तगुणाः ...	४९	प्रचयपदायंस्त्रजन्यस्योदाहरणं च ...	५६
अनेकाश्रितगुणाः ...	४९	परिमाणनाशसामग्रीष्वयत्त्वनि० ...	५६
एकैकवृत्तिगुणाः ...	४९	पृथक्त्वस्यान्योन्याभाध- तो वैलक्षण्यम् ...	५७
विशेषगुणाः ...	४९	संयोगनिरूपणम् ...	५७
सामान्यगुणाः ...	४९	तस्य त्रैविध्यम् ...	५७
द्वीन्द्रियप्राप्ता गुणाः ...	५०	त्रिविधस्य तत्स्योदाह० ...	५७
पादौकेन्द्रियप्राप्ता गु० ...	५०	कर्मजनसंयोगविभागः ...	५८
अकारणगुणोत्पत्त्या गु० ...	५०	विभागात्रैविध्यम् ...	५८
कारणगुणोद्भवा गुणाः ...	५०	विभागात्रैविध्यस्य द्वैविध्यम् ...	५८
कर्मजा गुणाः ...	५०		

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
परत्वापरत्वनिरूप०...	५९	शब्दोपमानयोः पृथक्प्रामा-	
प्रमाऽप्रमात्वेन ज्ञानद्वैविध्यम्	६०	ण्यम्	६६
अप्रमाया लक्षणं विभागश्च...	"	प्यासेद्वैविध्यम्	"
विषययोदाहरणम्	"	द्यतिरेकव्याप्तिक्षणम्	"
संशयोदाहरणम्	"	अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्व-	
निश्चयलक्षणम्	६१	निरासः	६७
संशयलक्षणम्	"	सुखनिरूपणम्	"
संशयकारणम्	"	दुःखनिरूपणम्	"
प्रमाप्रमयोः कारणम्	"	इच्छानिरूपणम्	"
दोषोदाहरणम्	"	चिकीर्षानिरूपणम्	६८
प्रत्यक्षे गुणः	"	द्वेषनिरूपणम्	६९
अनुमितौ गुणः	६२	प्रयत्नप्रैविध्यम्	"
उपमितौ गुणः	"	प्रवृत्तिकारणम्	"
शाब्दबोधे गुणः	"	निवृत्तिकारणम्	७०
प्रमालक्षणे	"	जीवनयोनियमः	"
निर्विकल्पकलक्षणम्... ..	"	गुरुत्वनिरूपणम्	"
प्रामाण्यस्य स्वतो प्राह्यत्वम्	६३	द्रवत्वनिरूपणम्	"
व्याप्तिग्रहहेतुः	"	स्रोहनिरूपणम्	७१
तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त-		संस्कारविभागः	"
कत्वम्	"	वेगनिरूपणम्	"
उपाधिलक्षणम्	६४	स्थितिस्यापकनिरु०	७२
उपाधिलक्षणस्य निष्कर्षः	"	भावनानिरूपणम्	"
उपाधिफलम्	६५	धर्माधर्मनिरु०	"
		शब्दनिरूपणम्	७४

इति विषयानुक्रमणिका ।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली ।

मुक्तावलीकण्ठाभरणसहिता ।

॥ ॐ नमो गणपतये ॥

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ॥

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥

प्रणम्य शोभालयकृष्णपादपद्मं मनःप्रार्थितसिद्धिहेतुम् ॥

मुक्तावलीधारणयोग्यतायै ब्रह्मामि कण्ठाभरणं मनोऽहम् ॥ १ ॥

अथातिविस्तृतन्यायशास्त्रमहार्णवावगाहनाश्रममतितयातिक्लिश्यतामनायासं तदवगाहनमिच्छतां तादृशव्युत्पत्तिसिद्धये शब्दतः संक्षिप्तां शास्त्रार्परहन्यसर्वस्वसं-
दृष्ट्वां कारिकावलीं निर्दिमाणो महाकारुणिकः श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यः
प्रारिप्सितनिर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनादिफलकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं महलं
स्वयमाचरितं शिष्यशिक्षायै श्लोकेनोपनिब्रूयाति—नूतनेति ॥ तस्मै सामान्यतः
सर्वजनप्रसिद्धाय कृष्णाय भगवते नमः प्रह्लाभावेऽस्तु । कीदृशाद्य कृष्णाय ।
नूतनजलधररुचये नूतनो नवीनो यो जलधरो मेघः तस्यैव रुचिः शरीरशोभा
यस्य तस्मै । अत्र जलधरपदप्रयोगेण नूतनविशेषणेन च मेघस्य जलभरितत्वं
निविडस्निग्धश्यामत्वं वर्षणावश्यकत्वं च सूचयन्भगवतो वर्षाकालीनमेघवत्सान्द्र-
स्निग्धश्यामवर्णतां भक्तामीष्टफलप्रदासृतां च द्योतयति । संतुष्टराजादितः फल-
लाभदर्शनाद्भगवतोऽपि संतोषदशां चिन्तयन्निवशिनष्टि—गोपेति । गोपालानां
वधूष्यो मुग्धवध्वस्तासां दुकूलानि वसनानि तेषां चौराय हरणलीलाशालिने ।
तथाच गोपीनां रासादिक्रीड्याभीष्टं पूरितवास्तया ताद्रीलाशालित्वविशिष्टतया
चिन्तितोऽस्माकमपीष्टं पूरयतिस्वयं । नन्वेतादृशलीलावतो गोपकुमारस्य किमिति
नमस्कार्यत्वं, उक्तयो हि नमस्क्रियते नानुत्कृष्ट इति कृष्णे मानुषत्वभ्रान्तिमतां
मानुषापसदानामाशङ्कामपनिनीपुराह—संसारेति । संसार एव महीरुहो वृक्षः
वृक्षयदुत्पत्तिविनाशशालित्वात् तस्य बीजाय निमित्तकारणाय । यद्यपि बीज-

वृक्षस्थले बीजपदं समवायिकारणे शकं तथाप्यत्र योग्यतया निमित्तकारणार्थकं बोध्यम् । जगदुत्पत्तौ परमाणूनां समवायित्वं, ईशस्य तु निमित्तत्वमिति नैयायिकसिद्धान्तात् । इदमेतच्च निमित्तकारणेऽपि बीजपदप्रयोगः 'दुःखस्य बीजं पापं हि पुण्यं बीजं सुखस्य त्वि'ति । तथाच जगत्कारणे भक्तानुग्रहार्थमवधृतकले-
बरे श्रीकृष्णे मनुष्यत्वभ्रान्तिर्न कार्या । तस्य चोत्कृष्टतया नमस्कार्यत्वं युक्तमेव । एतेनेश्वरसत्त्वे प्रमाणाभावात्तत्रमस्कारलक्षणं महलाचरणमयुक्तमित्यपास्तम् । 'क्षि-
त्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्पदव'दित्यनुमानेनास्मदादिष्वसंभाव्यमानकृत्वाध-
यतयेश्वरसिद्धेः सूचनात् । नच महलाचरणकर्तृव्यतयां प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । शिष्टाचारानुमित्तद्युतेरेव तत्र मानत्वात् । नच नैष्कल्यादनाचरणं शक्यम् । अलौ-
किकाविगीतशिष्टाचारविषयस्य सफलत्वनियमेनोपस्थिततया समाप्तिफलत्वो-
पपत्तेः । अलौकिकत्वमागमेतरप्रमाणाविषयीकृतत्वम्, अविगीतत्वं बलवदनिष्ठान-
नुबन्धित्वं, शिष्टत्वं फलसाधनतांशे आन्तरहितत्वं, तेनभोजनादौ श्येनयागादौ
स्युक्तमकृतदर्शादौ च न व्यभिचारः ॥ १ ॥

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ॥

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

अथ शिष्यावधानाय प्रतिपित्सतपदार्थानुदिशति—द्रव्यं गुण इति । द्रव्या-
दयः सप्त पदार्था अत्र निरूप्यन्त इति शेषः । 'संयोगापेक्षया कर्मणो नातिरिक्त-
त्व'मिति भूषणमतं निराकर्तुं तथेत्युक्तम् । यथा गुणाः पृथक्पदार्थस्तथा कर्मा-
पीत्यर्थः । विशेष एव विशेषकं तेन सहितं सविशेषकम् । साहित्यं च संख्या-
गणनामात्रे । तेन सामान्यं चतुर्थः विशेषः पञ्चमः पदार्थ इत्यर्थः । अभावस्याधिकर-
णादनतिरिक्ततामभ्युपगच्छतां भीमांसकानां मतमपाकर्तुं तथेति । यथा समवायः
पदार्थः तथाऽभावोऽपि पृथक्पदार्थस्तस्याधिकरणात्मतये भूतले घटो नेत्याधाराधेय-
भावानुपपत्तिरेकेनाऽभावेन व्यवहारोपपत्तावनन्ताधिकरणात्मत्वकल्पने गौरवाप-
त्तिश्च स्यादिति भावः । पदस्यार्थः वाच्यः पदार्थ इति स्युत्पत्त्याऽभिधेयत्वं
पदार्थसामान्यलक्षणम् । अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वम् । अभिधा चाऽस्मात्प-
दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरसंकेतरूपा शक्तिः । तद्विषयत्वं च सर्वेषु पदार्थेषु वर्तते
इति तल्लक्षणम् । लक्षणं चाव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयशून्यधर्मविशेषः । एवं
अभेदत्वमपि पदार्थसामान्यलक्षणं पदार्थमात्रस्येश्वरप्रमाविषयत्वात् । 'लक्ष्यैकदेश-
वृत्तित्वमभ्यासिर्लक्षणस्य हि । अलक्ष्यवृत्तित्वा तस्य स्यादतिव्याप्तिनामिका ॥ १ ॥

लक्ष्यमात्रावृत्तिनायामसंभवश्च कथ्यते ॥ कपिला शक्तिणी चैकशका गौरित्युदाहृतिः ॥ २ ॥' अत्र सप्तमपदार्थस्याभावलक्षणान्द्रव्यादयः पट् भावपदार्था इति बोध्यम् । विभागादेव च सप्तत्वे लब्धे सप्तपदं स्पष्टार्थम् । अधिकसंख्याव्यावृत्त्यर्थं वा । नन्वधिकः पदार्थोऽस्ति न वा । आद्ये व्याघातोऽन्त्येऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरिति चेन्न । कादिभ्रान्तिपरिकल्पिताधिकपदार्थसंख्याव्यवच्छेदस्याभिप्रेतत्वात् । ननु कुतोऽधिकपदार्थाभाव इत्याशङ्क्याह—कीर्तिता इति । सप्तैव पदार्थाः कणादादिमिरुक्ता नान्ये इति तदनुक्तत्वादधिकपदार्थाभाव इत्यर्थः । नच प्रमाणप्रमेयेत्यादिषोडशपदार्थप्रतिषादकन्यायसूत्रविरोध इति वाच्यम् । तत्प्रतिषादितप्रमाणप्रमेयादिपदार्थानां यथायथं द्रव्यगुणादिष्वेवान्तर्भावेन विरोधाभावात् । ननु प्रतिबन्धकभावाभावयोरदाहदाहदर्शनादमिनिष्ठोत्पत्तिविनाशशालिनी काचिच्छक्तिः कल्प्यते । तथा चन्द्रवन्मुखमिति व्यवहारकारणं सादृश्यमपि पदार्थान्तरम् । नचास्य द्रव्यादिपञ्चान्तर्भावः । द्रव्यादेः सामान्यवृत्तित्वादस्य च यथा घटत्वं नित्यं तथा पटत्वमपीति सामान्यवृत्तितया वैलक्षण्यात् । तथा चण्डालादिस्पर्शगङ्गादिज्ञानान्भ्यामशुद्धत्वशुद्धत्वव्यवहारादाधेये शुद्धशुद्धी पदार्थान्तरं, तथेदं स्वीयमिदं परकीयमिति व्यवहारात्स्वत्वादिकमपि पदार्थान्तरम् । एवमन्यदपि तत्कथं पदार्थान्तराभाव इति चेन्न । न तावच्छक्तिः पदार्थान्तरं प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुतया तदभावविशिष्टवहेरेव दाहोपपत्तौ तदतिरिक्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसादिकल्पने गौरवात् । तथा सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किंतूपमानमिच्छत्वे सत्युपमानगतभूयोधर्मवत्त्वम् । तद्धर्मश्च क्वचिजातिरूपः घटसदृशः पट इत्यादौ । छाप्युपाधिरूपः घटत्ववन्नित्यं पटत्वमित्यादौ । तथाच चन्द्रवन्मुखं चन्द्रगताहादकत्वादिभूयोधर्मवन्मुखमित्यर्थः । एवं चण्डालादिस्पर्शजन्यादृष्टमेव शुद्धशुद्धिपदार्थः । नचादृष्टानाधये कांस्यादौ भस्मादिना शुद्धिदर्शनादतिरिक्तत्वं शङ्क्यम् । भस्मादिसंयोगसमकालादृश्यस्पर्शाभावविशिष्टभस्मादिसंयोगध्वंसस्यैव तत्र शुद्धिपदार्थत्वात् । एवं यथेच्छविनियोज्यत्वाविनियोज्यत्वे एव स्वत्वपरकीयत्वे, तदवच्छेदके च प्रतिग्रहदायादिलब्धत्वालम्बत्व एव, इति सूक्तं पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति ॥ २ ॥

क्षित्यप्तेजोमरुद्योमकालदिग्देहिनो मनः ॥

द्रव्याणि

तत्र यथोद्देशं द्रव्याणि विमज्जते—क्षितीति । क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद्वायुः, व्योमाकाशः, कालदिग्नासि प्रसिद्धानि, देही आत्मा,

एतानि न च द्रव्याणीत्यर्थः । कार्यसमवायिकारणत्वं गुणाश्रयत्वं द्रव्यत्वजातिमत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्, अव्याप्तिप्रभृतिदोषाभावात् । कार्यसमवायिकारणत्वं न क्वचिद्द्रव्ये अव्याप्तं, न वा गुणादावतिव्याप्तं, नापि न संभवतीति तदलक्षणम् । तथाप्रेऽपि योज्यम् । नचाद्यक्षणे निर्गुणे द्रव्ये गुणाश्रयत्वमव्याप्तमिति वाच्यम् । गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । सा च जातिद्रव्यत्वरूपा कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति । द्रव्यं हि कार्यसमवायिकारणं तदवच्छेदकं च द्रव्यत्वमिति । ननु नीलं तमश्चलतीति प्रतीत्या गुणक्रियावत्त्वेन दशमद्रव्यस्य तमसः सत्त्वात्कर्म द्रव्याणां नवत्वम् । न च तस्य शुभ्रव्यादिष्वन्तर्भावः, गन्धहीनतया नीलरूपवतया च ततो वैलक्षण्यादिति चेन्न । प्राग्प्रकाशकतेजःसामान्याभावस्यैव तमस्त्वात् । चलनादिप्रतीतिस्तु तत्र तेजोपसरणौपाधिकी । अतिरिक्तत्वे गौरवात् । न च विनिगमकामावाद्बन्धकाराभावस्यैव तेजस्त्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । उष्णस्पर्शभास्वरूपानुपपत्तेरेव विनिगमकतया तदसंभवात् ।

अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ॥

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥

बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ॥

द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

गुणान्विमज्जते—अथ गुणा, इति । अथशब्दो द्रव्यविभागानन्तर्यायः । परिमितिः परिमाणम् । अदृष्टं धर्माधर्मा । तेन चतुर्विंशतिर्गुणा इति सिद्ध्यति । द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः । रूपं हि द्रव्यकर्मभिन्नं रूपत्वजातिमत्त्वात् गुण इति व्यवहियते । व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम् । अत्र द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, सामान्यादौ तद्धारणाय विशेष्यदलम् । न च लघुत्वकठिणत्वमृदुत्वादिगुणानामाधिक्यं शक्यम् । कठिनत्वमृदुत्वयोरवयवसंयोगाद्यैवित्यद्यैवित्यंरूपतया लघुत्वस्य च गुरुत्वाभावरूपतयाऽनाधिक्यत्वात् । न च लघुत्वाभाव एव गुरुत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । आयपतनासमवायिकारणतया गुरुत्वस्यावश्यकत्वान् । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति कारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिश्च सिद्ध्यति ॥ ३-५ ॥

उत्क्षेपणं तथाऽप्यक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ॥

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

कर्माणि विभजते—उत्क्षेपणमिति । संयोगमिच्छत्वे सति संयोगासमवा-
यिकारणं कर्म । संयोगजसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । घटादीं तद्वारणाय
विशेष्यदलम् । कर्मत्वजातिल्लु ऊर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीत्युत्क्षेपणादिष्वैकाकारानु-
गतप्रतीत्यैव सिद्ध्यति । उत्क्षेपणादयः पञ्च कर्ममेदाः । तत्रोर्ध्वदेशसंयोगहेतुस्तक्षेप-
णम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरे वक्रतासंपादकमाकुञ्चनम् । ऋजुता-
संपादकं प्रसारणम् । पूर्वदेशविभागेनोत्तरदेशसंयोगहेतुर्गमनम् ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ॥

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव गृह्यते ॥ ७ ॥

ननु भ्रमणादिकमपि पृथक्कर्माधिकतया कुतो नोक्तमत आह—भ्रमणमिति ।
गमने भ्रमणादीनामन्तर्भावमभिप्रेत्य कर्मणां पञ्चविधत्वमुक्तमिति भावः ॥ ७ ॥

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च ॥

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

सामान्यं विभजते—सामान्यमिति । नित्यमनेकसमवेतं सामान्यम् ।
संयोगादेर्द्विष्टगुणतयाऽनेकसमवेतत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति । जलपर-
माणुरूपादीं तद्वारणायानेकसमवेतमिति । अतएव नात्यन्ताभावेऽपि सा । तस्य
नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वेऽप्यनेकसमवेतत्वाभावात् । अतएवाकाशत्वं न जातिः ।
तस्यैकव्यक्तित्वतयाऽनेकसमवेतत्वाभावात् । तच्च सामान्यं द्विविधं द्विप्रकारम् ।
एकं परं द्वितीयमपरम् । तत्राधिकदेशवृत्ति परसामान्यम् । न्यूनदेशवृत्ति अपर-
सामान्यं, तदेवोदाहृत्य दर्शयति—द्रव्यादीति । सत्तासामान्यं परतया पर-
सामान्यतयोच्यते । तत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—द्रव्यादित्रिकवृत्तिरिति ।
आदिपदेन गुणकर्मणी गृह्यते । द्रव्यादीनां द्रव्यगुणकर्मणां यत्रिकं तत्र वृत्ति-
र्धर्ममानत्वं यस्याः सा । द्रव्यादित्रिकवृत्तित्वेनाधिकदेशवृत्तित्वात् सत्ता परसामा-
न्यमित्यर्थः । द्रव्यं सत् गुणः सत् कर्म सत् इति प्रतीत्या सत्ताया द्रव्यादिप्रव-
ृत्तित्वम् । सामान्यादिचतुष्टये तु जातिर्नास्ति । सामान्ये सामान्याङ्गीकारेऽनव-
स्थानात् । विशेषेषु तदभ्युपगमे नि.सामान्यत्वलक्षणविशेषहपथाद्यप्रसङ्गात् सम-
वायाभावयोश्च संबन्धाऽसम्भवाद् । सामान्यादिषु सत्ताव्यवहारश्च स्वाश्रयवृत्ति-

त्वसंबन्धेन निर्वाहः । खं सत्ता तदाश्रयो घटत्वेन वर्तमानं घटत्वादिसामान्यमिति परम्परासंबन्धेन सत्तावत्त्वाद् घटत्वं सदिति व्यवहारः ॥ ८ ॥

परभिन्ना तु या जातिः सैवाऽपरतयोच्यते ॥

द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

व्यापकत्वात्परापि स्याद्याप्यत्वादपरापि च ॥

परभिन्नेति । परसामान्यतो भिन्ना या जातिर्द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वादिरूपा सा अपरसामान्यतयोच्यते । तस्याः सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वाद् । ननु द्रव्यत्वादिकं कथमपरसामान्यं तस्य सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वेऽपि पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वादित्याशङ्क्य तृतीयां विधामाह—द्रव्यत्वादीति । आदिपदेन सत्ताभिन्नव्यापकजातिपरिग्रहः । गुणशब्दो वैलक्षण्यार्थः ॥ ९ ॥ द्रव्यत्वादिकं परापरसामान्यम् । तदेव हेतुपूर्वं साधयति—व्यापकत्वादिति । व्यापकत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकवृत्तित्वम् । व्याप्यत्वं सत्तापेक्षया न्यूनवृत्तित्वम् । तथाच सत्तैव परं सामान्यं तदपेक्षया सर्वमपरम् । अवान्तरभेदस्वापेक्षिकत्वेन सामान्यद्वैविध्यं सुस्थम् ।—

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥ १० ॥

विशेषं निरूपयति—अन्त्य इति । अन्ते भवः अन्त्यः यदपेक्षया विशेषान्तरं नास्ति । अयमर्थः—घटादिषुगुणान्तरावयवपदार्थानां हि तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः । निरवयवानां तु विशेषैरेव भेदः । नच तत्रापि विशेषान्तरापेक्षा, अनवस्थापत्तेः । तथाच स्वतो व्यावृत्तत्वे सति व्यावर्तकत्वं विशेषकर्तृत्वम् । तत्स्थानमाह—नित्यद्रव्यवृत्तिरिति । पृथिव्यादिषुद्रव्यपरमाणवः आकाशाकालदिग्वात्मभूतानि च नित्यद्रव्याणि तेषु वृत्तिर्यस्य सः व्यावर्तनामागन्तव्यतया व्यावर्तकानां विशेषणामप्यनन्तत्वं बोध्यम् ॥ १० ॥

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ॥

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

समवायं दर्शयति—घटादीनामिति । नित्यसंबन्धत्वं समवायत्वम् । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय नित्येति । आकाशादौ तद्वारणाय संबन्धत्वमिति । अत्र नित्याभावादित्यहपसंबन्धेऽतिप्रसङ्गवारणाय संबन्धिभिन्नत्वं विशेषणं देयम् ।

घटादीनामित्यादिना समवायस्थानप्रदर्शनम् । घटादीनामवयविना कपालादौ अव-
यवेषु यः संबन्धः स समवायः । तथा द्रव्येषु गुणवत्सु कर्मवत्सु च गुणकर्मणोः
संबन्धः तेषु द्रव्यगुणकर्मसु जातेः सामान्यस्य संबन्धः, चकारेण नित्यद्रव्यविशेषयोः
संबन्धः समुचीयते । तेनावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्यो-
र्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च संबन्धः समवाय इति सिद्धम् । इमे एवायुतसिद्धपदेनोच्यन्ते ।
अयुतसिद्धवृत्तिः समवाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अभावस्तु द्विधाऽन्योन्यसंसर्गाभावमेदतः ॥

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एवच ॥ १२ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥

अभावं विभजते—अभाव इति । द्रव्यादिपङ्कमिज्ञत्वमभावत्वम् । द्रव्यादि-
ध्वन्योन्यमेकद्विव्यादिनिरूपितमेदास्तिष्ठति न पङ्कनिरूपितः स चामाव एवेत्यर्थः ।
तस्य द्वैविध्यमाह—अन्योन्येति । अन्योन्यसंसर्गाभावमेदत इत्यत्र द्वन्द्वान्ते
श्रूयमाणमभावपदं प्रत्येकमन्योन्यसंसर्गपदाभ्यां योज्यम् ; तेनान्योन्याभाव- संस-
र्गाभाव इति मेदादभावो द्विधेत्यर्थः । तत्र तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकोऽभावोऽन्योन्याभावः । समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोगाल्यन्ता-
भावेऽतिव्याप्तिवारणाय तादात्म्येति । स च घटः पटो न भवतीति प्रतीतिहेतुः ।
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नपटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववान्घट इत्यर्थः । अन्योन्या-
भावभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वम् । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्विभक्त्यं
घटादौ तद्वारणायऽभावपदम् । अन्योन्याभावस्तु नित्य एकविध इति संसर्गा-
भावं विभजते—प्रागभाव इति । तत्र विनाश्यभावः प्रागभावः । ध्वंसोऽतिप्रस-
ङ्गव्यावृत्त्यर्थं विनाशीति । घटादौ तद्वारणायऽभावेति । प्रतियोगिसमवायिकारणनिष्ठः
प्रतियोगिजनकः प्रतियोग्युत्पत्तिविनाश्यो भविष्यतीति व्यवहारहेतुः प्रागभावः ।
यथा घटप्रागभावो घटसमवायिकारणे कपाले तिष्ठति, घटोत्पत्तौ च निमित्तं, घटो
भविष्यतीति व्यवहारकारणं, घटोत्पत्त्या च विनश्यति । नच तस्य मास्तु नाश इति
वाच्यम् । तद्विनाशे घटोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्घटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नच कारणान्तरा-
सभिधानं शङ्क्यम् । घटोत्पत्तिकाले कपालतत्संयोगकुलालादीनां सत्त्वात् । एवं घट-
प्रागभावादवपि योज्यम् । अन्योन्याभावो ध्वंसः । प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्वैति ।
घटादौ तद्वारणायऽभावेति । प्रागभावो ह्यनादित्वात् जायते प्रतियोग्युत्पत्त्या परं

विनश्यति । ध्वंसस्तु प्रतियोगितो जायते परमनन्तत्वात् नश्यतीति तयोर्भेदः ।
 तथाच ध्वंसः प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणनिष्ठः प्रतियोगिनो ध्वस्तत्-
 व्यवहारहेतुः । यथा घटध्वंसो मुद्गरप्रहारेण घटात् जायते कपाले तिष्ठति घटो
 ध्वस्त इति व्यवहारहेतुः । नच तस्यापि नाशोऽस्तित्रि वाच्यम् । तथाशे प्रति-
 योग्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । अभावाभावस्य भावलाङ्गीकारात् । एवं पटाधिष्वंसेऽपि
 बोध्यम् । नित्यसंसर्गाभावोऽल्यन्ताभावः । संसर्गाभावत्वं ध्वंसादावपीति तथावृत्त्यर्थं
 नित्येति । नित्यत्वं चान्योन्याभावेऽपीति संसर्गाभावेति । नित्यसंसर्गत्वं समवाये-
 ऽप्यस्तीत्यभावपदमुपन्यस्तम् । इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिविषयोऽल्यन्ता-
 भावः । भूतलनिष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । वायौ
 रूपं नास्तीत्यत्र वायुनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठप्रतियोगिताकाल्यन्ताभाव
 इत्यर्थः । स च समवायवदेक एव नानात्वकल्पने गौरवात् । नानात्वप्रतीतित्तु प्रति-
 योगिमेदात्प्रतियोगितावच्छेदकभेदादारोप्यसंसर्गभेदाद्योपपद्यते । तथाहि घटाभावः
 पटाभावः देवदत्ताभाव इति घटपटदेवदत्तरूपप्रतियोगिमेदादभावभेदः । एवं रक्त-
 घटाभावः नीलघटाभावः नीलपटाभावश्चित्रपटाभावः दण्डविशिष्टदेवदत्ताभावः
 कुण्डलिदेवदत्ताभाव इति प्रतियोगितावच्छेदकभेदाद्भेदः । रक्तघटाभावे न घटत्वं
 प्रतियोगितावच्छेदकं किन्तु रक्तघटत्वं, एवं नीलघटाभावे नीलघटत्वं प्रतियोगि-
 तावच्छेदकमेवमप्येऽपि । तथा संयोगेन घटवत्यपि भूतले समवायेन घटाभावः
 समवायेन घटवत्यपि कपाले संयोगेन घटाभाव इत्यारोप्यसंसर्गभेदाद्भेदः । किंच
 एकत्र घटानयनेनाल्यन्ताभावनाशे सर्वत्राभावव्यवहाराभावप्रत्यक्षनिवारणापाल्य-
 न्ताभावस्य नित्यत्वमास्थेयम् । नच तन्नित्यत्वे घटापसारणोत्तरं घटानयने तदप्र-
 तीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्प्रत्यायकाभावेन तदप्रतीत्युपपत्तेः । किंतत्प्रत्याय-
 कमेतिचेद्भूतलघटसंयोगप्रागभावध्वंसयोरन्यतरत् । यत्र घटोऽपसारितस्तत्र संयो-
 गध्वंसः । यत्र च नानीतस्तत्र तत्प्रागभाव इति घटाभावप्रतीतिः । यत्र तु घट
 ध्वानीतस्तत्र संयोगस्य वर्तमानतया संयोगध्वंसप्रागभावयोरभावाद्वालयन्ताभावप्र-
 तीतिरिति प्रत्यायकाभावेनाप्रतीत्युपपत्तौ किमनित्यत्वाप्रयत्नेन । ननु भूतलघटाभा-
 वयोः कः संबन्धः । न तावत्संयोगः । तस्य द्रव्यमात्रवृत्तितया भूतलस्य द्रव्यत्वेऽप्य-
 भावस्य द्रव्यत्वाभावेन तदसंभवात् । नापि समवायः । अयुतविद्याभावादितिचेत्स-
 र्वसंबन्ध इति श्रद्धाय । घटाभावज्ञानकालीनं घटाभाववत्तया ज्ञातं भूतलमेव
 घटाभावसंबन्धः । एवमन्यत्रापि ॥ १२ ॥

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयंत्वादिकमुच्येते ॥ १३ ॥

अथ द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यं शिष्यबुद्धिर्विशयार्थं निरूपयितुमारभते—सप्तानामिति । आदिपदेनाभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं ग्राह्यम् । सप्तानामपि द्रव्याद्यभावान्तपदार्थानां ज्ञेयत्वाभिधेयत्वादिकं साधर्म्यं समानो धर्म उच्यते, सप्तानामपीश्वरज्ञानविषयत्वात्प्रमाविषयत्वादभिधाविषयत्वाच्च । एवं द्रव्यादीनां यण्णां भावत्वं साधर्म्यं बोध्यम् ॥ १३ ॥

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

अथ द्रव्यादिपञ्चानां समानधर्मं दर्शयति—द्रव्यादय इति । द्रव्यादयः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः पञ्च पदार्थाः भावा अनेके भवन्ति, अथ च समवायिनो भवन्ति । द्रव्यादयः पञ्चेतिपदमुद्देश्यपरम् । भावा अनेके इति विधेयपरम् । तथाचानेकत्वे सति भावत्वं द्रव्यादिपञ्चानां साधर्म्यमिति फलितम् । समवाये भावलस्य सत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायानेकत्वे सतीत्युक्तम् । अनेकत्वमभावेऽप्यस्तीति तत्रातिप्रसङ्गव्यासेर्धार्थं भावत्वमिति । तथा समवायित्वमपि पञ्चानां साधर्म्यं तच्च समवायसंबन्धेन संबन्धित्वं, द्रव्याणां स्वकार्यकारणद्रव्यैर्गुणकर्मसामान्यविशेषैश्च समवायात् समवायेन संबन्धित्वम् । समवायाभावयोश्च न कुत्रापि समवायित्वमिति तयोर्वैधर्म्यं बोध्यम् । ननु प्रत्येकं घटादावाकाशादिषु च नानेकत्वमित्यव्याप्तिरिति चेन्न । अनेकभाववृत्तिपदार्थभिर्भाजकोपाधिमत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् । सात्र जातिर्द्रव्यत्वगुणत्वादिरूपा द्रव्यत्वस्य चाकाशादौ सत्त्वाभाव्याप्तिः । ननु गुणे गुणानग्रीकारात्संख्यारूपानेकत्वस्य गुणादिष्वभावात्कथं तत्रानेकत्वव्यवहार इति चेत्—स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेनेति गृह्णाण ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्याः

सत्तावन्त इति । आद्याद्ययः पदार्था द्रव्यगुणकर्मरूपाः सत्तावन्तो ज्ञेयाः । द्रव्यं सत् गुणः सन् कर्मसदिति प्रतीतेः सत्तासामान्यं तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । सामान्यादिषु सत्ताप्रतीतिसूत्रेकाश्रयसंबन्धादिति ग्राह्यं प्रपञ्चितम् ।

गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

गुणादिर्द्रव्यमित्तपदार्थपट्टम् । निर्गुणक्रियः गुणक्रियाभ्यो गुणकर्मभ्यो निर्यतो निर्गुणक्रियः गुणक्रियाशून्य इत्यर्थः । द्रव्यस्यैव गुणकर्माधारतया द्रव्यनिष्ठानां तच्छून्यत्वं साधर्म्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

॥ सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ॥

॥ सर्वे जात्यादयः सामान्यविशेषसमवायाभावाः सामान्यपरिहीना मताः । सामान्यानधिकरणत्वमेयां साधर्म्यमित्यर्थः । अनवस्था-रूपवाच-संबन्धासंभवे-
स्तेषु न जातिरिति प्रादिरूपितम् ।

पारिमाण्डल्यभिधानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

पारिमाण्डल्यभिधानामिति । पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणं तद्वि-
धानां सर्वेषां पदार्थानां कारणत्वं साधर्म्यमुदाहृतं न्यायविद्विरित्यर्थः । द्र-
व्याणां द्रवित्वसमवायिकारणत्वं क्वचिन्निमित्तत्वं गुणकर्मणां त्वसमवायिकारण-
त्वमितरेषां निमित्तकारणत्वमिति सर्वेषां कारणत्वं साधर्म्यम् । पारिमाण्डल्यं
हु न कुत्रापि कारणम् । तथाहि परिमाणं हि स्वाभयारब्धकार्ये स्वसमानजाती-
योत्कृष्टपरिमाणजनकं भवति । पारिमाण्डल्यस्य कारणत्वे तदाश्रयः परमाणुत्वादा-
रब्धकार्ये अणुकस्य, तत्र तेन स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनने अणोत्कृष्टमणु-
त्तरमिति न्यायात् अणुकस्याणुनकाशादणुत्तरत्वापत्तिः । परमाणोरप्युत्कृष्टपरिमाण-
त्तरतम्यविश्रान्तिभूमित्वसिद्धान्तमहथेति तस्य न कारणत्वम् । अत्र पारिमा-
ण्डल्यं अणुकपरिमाणस्याकाशादिगतपरममहत्परिमाणस्य चोपलक्षणं बोध्यम् ।
ततोऽस्याकारणत्वात् न अणुकपरिमाणस्य अणुकपरिमाणजनकत्वं अणुकस्य
अणुकादपि सूक्ष्मतया चाणुपत्वमावापत्तिः । अतएवाणुगतद्वित्वसंख्या अणुका-
तत्रिावसंख्या च अणुकअणुकयोः परिमाणजनिकेति वक्ष्यते । एवं परममहत्-
परिमाणस्य कारणत्वे तदाश्रयद्रव्यस्याकाशादेस्ततोऽप्युत्कृष्टपरिमाणवत्त्वापत्त्याऽऽ-
काशादेः परममहत्त्वमेव लुप्येत ॥ १५ ॥

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ॥

कारणत्वं भवेत्

ननु कारणत्वमेव किं भवतीत्यत आह—अन्यथासिद्धीति । पूर्ववर्तिता
कार्यत्वसिद्धाकारणत्वत्वं, तत्र देवादागते रासभादावपि भवतीति तथातिप्रसङ्ग-
व्याप्त्यर्थं नियतेति विशेषणम् । नियतत्वमावश्यकत्वं, तादृशपूर्ववर्तिलाया रास-
भादावभावात् तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । नियतत्वं कारणत्वमित्युक्तौ कार्योऽतिव्याप्ति-
रिति पूर्ववर्तिताग्रहणम् । नियतपूर्ववर्तिता दण्डत्वादावस्तीति तत्रावच्छेदार्थमन्य-
थासिद्धिशून्यस्येत्युक्तिः । दण्डत्वादेस्तु दण्डादिनान्यथासिद्धलाज कारणत्वम् ।

तथा चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वमिति सिद्धम् । तच्च दण्डकपालकु-
ल्लादायस्तीति तत्कारणमुच्यते ।

तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

एवंलक्षितं कारणत्वं विभजते—तस्येति । तस्य कारणत्वस्य त्रैविध्यं परि-
कीर्तितं तत्कारणं त्रिविधमित्यर्थः ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥

एवं न्यायनयज्ञैस्वृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥ १७ ॥

त्रैविध्यमेवाह—समवायीति । अथापीति समुच्चये । असमवायिहेतुत्वम-
समवायिकारणत्वम् । निमित्तहेतुत्वं निमित्तकारणत्वम् । कारणं त्रिविधं समवा-
यिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत्समवेतं कार्यं भवत्यवेहि समवायिजनकं तत् ॥

तत्र समवायिकारणं लक्षयति—यत्समवेतमिति । कार्यं घटपटादि यत्स-
मवेतं यस्मिन्समवायसंबन्धेन संबद्धं सद्भवति उपपद्यते तत्समवायिजनकं समवा-
यिकारणमवेहि जानीहीति शिष्यावधानार्थमुक्तिः । घटो हि कपालयोः समवेतो
जायत इति कपाले घटस्य समवायिकारणे भवतः, पटश्च तन्तुपु समवेतो जायते
ततस्वन्तवः पटस्य समवायिकारणं, घटपटयो रूपं घटपटयोः समवेतं जायते
अतो घटपटयोः स्वरूपं प्रति समवायिकारणत्वम् । एवमन्यदपि बोध्यम् ।

तत्रासन्नं जनकं द्वितीयम्

असमवायिकारणं लक्षयति—तत्रेति । तत्र समवायिकारणे आसन्नं सत्
यजनकं तदसमवायिकारणम् । जनकत्वं समवायिकारणेऽपीति तद्वारणार्थं तत्रास-
न्नमिति । पटसमवायिकारणतन्तुपु समवेतस्य तन्तुत्वस्यापि तत्रासन्नत्वात्तद्वारणाय
जनकमिति, तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वाच्चातिव्याप्तिरिति भावः । तत्रासमवा-
यिकारणस्य समवायिकारणे प्रत्यासत्तिरपि समवायेन, क्वचित्समवायिसमवायेन
बोध्या । तत्राद्या यथा कपालसंयोगस्य । घटस्य समवायिकारणं कपालद्वयं तत्र
समवायेन प्रत्यासन्नस्वरसंयोगो घटं जनयन् घटं प्रत्यसमवायिकारणं, एवं तन्तु-
संयोगः पटसमवायिकारणतन्तुपु समवायेन प्रत्यासन्नः पटजनकः पटासमवायिका-
रणम् । द्वितीया प्रत्यासत्तिर्यथा कपालरूपस्य-घटरूपस्य समवायिकारणं घटस्तत्र
स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन प्रत्यासन्नं कपालरूपं घटरूपं जनयत् पटरूपासम-

वायिकारणम् । कपालरूपस्य घटे समवायेन प्रत्यासत्तिर्न भवति तस्य कपालसमवे-
 तत्वात्, विनाच प्रत्यासत्तिं न कारणत्वमन्यथातिप्रसङ्गात्, ततः स्वसमवा-
 यिसमवायसंबन्ध आश्रितः । खं कपालरूपं तस्य समवायि कपालं तत्समवेतो
 घट इति परम्परासंबन्धेन कपालरूपस्य घटे प्रत्यासन्नत्वं, एवं तन्तुरूपं पन्तरा
 घटे प्रतिहितं सत् पटरूपजनकमिति पटरूपाऽसमवायिकारणम् । एवमन्यदपि
 ज्ञेयम् । एते एव प्रत्यासत्ती कार्येण सहैकार्यसमवेतत्व-कारणेन सहैकार्यसमवेत-
 त्वपदान्यामुच्येते । तत्र कपालसंयोगस्य कार्येण घटेन सह एकस्मिन्नर्थे कपाले
 समवेतत्वं, कपालरूपस्य कारणेन स्वकार्यघटरूप-समवायिकारणेन घटेन सहैकार्ये
 कपाले समवेतत्वमित्यर्थः । अत्रारम्भविशेषगुणानां कुत्रापि नासमवायित्वमिति
 तद्विभक्तं सामान्यलक्षणे विशेषणं देयम् । तथाचारम्भविशेषगुणमिच्छत्वे सति
 समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबन्धेन च कारणत्वमसमवायिकारणत्वमिति
 सामान्यलक्षणं सिद्धम् । एवं कपालभिन्नसमवेतमिच्छत्वे सति कपालसमवेतं
 घटकारणं घटासमवायिकारणं, तन्तुभिन्नसमवेतमिच्छत्वे सति तन्तुसमवेतं पट-
 जनकं पटासमवायिकारणमित्यादिविशेषलक्षणमूढम् । अत्र कपालचक्रसंयोगक-
 पालकुलालहस्तसंयोगादीनामपि कपालसमवेततया घटासमवायित्वं स्यादिति तन्नि-
 पेधार्थं सत्यन्तं, कपालचक्रसंयोगस्य न कपालमात्रसमवेतत्वं किन्तु चक्रसमवेतत्व-
 मपि, संयोगस्य द्विष्टगुणत्वात्कपालसंयोगस्तु कपालसमवेत एवेति भावः । कपा-
 लसमवेतरूपादौ कपालत्वादौ च तद्वारणाय कारणमिति, तयोरन्यथासिद्धत्वेनाका-
 रणत्वात् । एवं मुरीतन्तुसंयोगकुर्विद्दहस्तसंयोगादावतिप्रसङ्गवारणाय पटासमवा-
 यिकारणलक्षणेऽपि सत्यन्तम् । तन्तुत्वे तन्तुरूपादौ च तद्वारणाय पटजनकमिति ।

आभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥

निमित्तकारणं लक्षयति—आभ्यामिति । आभ्यां समवाय्यसमवायिकार-
 णाभ्यां परं निम्नं सत् यत्कारणं तत्तृतीयं निमित्तकारणं स्यात् । यथा कुलालद-
 ष्टचक्रादिर्घटस्य । कुर्विन्दतुरीवेमादिकं पटस्य । एवं कपालचक्रसंयोगतुरीतन्तु-
 संयोगयोश्च समवाय्यसमवायिनिच्छत्वे सति पटपटकारणत्वात्निमित्तत्वं बोध्यम् ।
 दिक्कालादष्टेऽदीनां कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वम् ॥ १८ ॥

येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ॥

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

अन्यथासिद्धिशून्यस्येति कारणलक्षणेऽन्यथासिद्धिशून्यत्वं निवेदितं तत्र

वान्यथासिद्धिरित्यपेक्षायां पञ्चविधमन्यथासिद्धमाह—येन सहैति । कारणस्य कार्यं प्रति येन—सह यदवच्छेदेन पूर्वभावः पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तद्रूपं तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धं प्रथमम् । द्वितीयं दर्शयति—कारणमिति । वा अथवा यस्य कार्यं प्रति पूर्वभावः स्वातन्त्र्येण न ज्ञायते, परंतु कारणमादाय तत्कार्यकारणमुपादाय तदधीनतया पूर्वभावो गृह्यते तद्वितीयमन्यथासिद्धम् । तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं उपस्थितकार्यादितरं पदार्थं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते सति यस्य पश्चादुपस्थितकार्यं प्रति पूर्वभावविज्ञानं भवति तदप्यन्यथासिद्धम् ॥ १९ ॥

जनकं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते ॥

अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्ववर्तिनः ॥२०॥

चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—जनकं प्रतीति । जनकमुपस्थितकार्यकारणं प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञात्वा यस्य कार्यं प्रति पूर्ववर्तिता न गृह्यते अर्थात्प्रथमं कार्यकारणं प्रति प्राग्भावं ज्ञात्वा पुनस्तत्परम्परासंबन्धेनोपस्थितकार्यं प्रति प्राग्भावो ज्ञायते तदन्यथासिद्धम् । पञ्चममन्यथासिद्धं लक्षयति—अतिरिक्तमिति । नियतमव्यभिचारि आवश्यकमवश्यकृतं यत्पूर्ववर्ति कारणं तस्माद्यदतिरिक्तमधिकं भवेत्तत्पञ्चममन्यथासिद्धम् ॥ २० ॥

एते पश्चान्यथासिद्धाः

निगमयति—एते इति । एते पूर्वोक्तलक्षणविशिष्टाः पश्चान्यथासिद्धा इति व्यवहियन्ते ।

दण्डत्वादिकमादिमम् ॥

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु भवेद्योम कुलालजनकोऽपरः ॥

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्व्यावश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

तत्र कमादुदाहरणान्याह—दण्डत्वादिकमिति । आदिपदेन कुलालत्व-तन्तुत्वादिपरिग्रहः । आदिमं प्रथममन्यथासिद्धम् । दण्डो हि घटं प्रति विमित्त-कारणं तस्य च घटं प्रति प्राग्भावो दण्डत्वावच्छेदेन गृह्यते इति घटकारणे दण्डे कारणत्वावच्छेदकं दण्डत्वमन्यथासिद्धम् ॥ १ ॥ घटादौ कार्ये जनयितव्ये

दण्डरूपादि द्वितीयमन्ययासिद्धं दर्शितम् । दण्डरूपस्य घटं प्रति प्राम्भावो न
 स्वातन्त्र्येणावगम्यते किंतु घटकारणं दण्डमादाय तदधीनतयेति घटं प्रति
 दण्डरूपमन्ययासिद्धम् ॥ २ ॥ व्योमाकाशं तृतीयमन्ययासिद्धं भवेत् घटा-
 दिकं प्रत्याकाशस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते चेत्तदा तदवच्छेदकमाकाशत्वं वा-
 च्यम् । तद्य न जातिरेकव्यक्तिवृत्तित्वात् । किंतुपाधिः संबन्धमवायिकारणत्वमा-
 काशत्वम् । एवंच चान्दं प्रत्याकाशस्य पूर्ववृत्तित्वां ज्ञात्वानन्तरं घटादिकं प्रति
 प्राम्भावो ज्ञायते इति घटं प्रत्याकाशं तृतीयमन्ययासिद्धम् ॥ ३ ॥ कुलाल-
 जनकः कुलालपिता अपरधनुषोऽन्ययासिद्धः । कुलालजनकस्य कुलाल-
 त्वेन घटं प्रति कारणत्वे नान्ययासिद्धिः कुलालज्ञावच्छिन्नस्य घटत्वावच्छिन्नं प्रति
 कारणत्वात् । कुलालपिनृत्वेन तस्य घटहेतुरत्वे चतुर्थ्यन्ययासिद्धिः । तथाहि कु-
 लालजनकस्य घटं प्रति पूर्वभावो घटजनककुलालं प्रति पूर्ववृत्तित्वां ज्ञात्वैव तत्पर-
 म्परासंबन्धेन गृह्यते इति कुलालं प्रति कारणीभावमपि कुलालजनकः कुलालजन्यं
 घटं प्रत्यन्ययासिद्धः ॥ ४ ॥ रासभादिः पञ्चमोऽन्ययासिद्धः । यद्दृष्टव्यकिं
 प्रति रासभस्य नियतपूर्ववर्तित्वं जातं तत्रापि रासभस्य न कारणत्वं, घटत्वाव-
 च्छिन्नं प्रति नियतावश्यकपूर्ववर्तितया सिद्धकारणभावेर्दण्डादिमिरेव तद्दृष्टव्यकेरपि
 संभवे रासभस्य न कारणत्वमन्ययासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ पद्ममेनान्येषां चरितार्थल-
 माह—एतेष्विति । एतेषु पद्मस्यन्ययासिद्धेऽप्यसौ पद्मोऽन्ययासिद्ध आवश्यकः ।
 अनेनेतरेषां संप्रदादस्येतरैरसंप्रदात् । तथाहि घटमात्रं प्रति नियतावश्यकपूर्ववृ-
 त्तिभिर्दण्डादिमिरेव घटसंभवे दण्डत्वदण्डरूपाकाशानि नान्ययासिद्धत्वात्काष्णी-
 भवितुं क्षमन्ते । कुलालेन घटोत्पत्तिसंभवे किं तत्पित्रेति चतुर्थस्याप्यन्ययासि-
 द्धत्वम् । अवान्तरविशेषतया भेदप्रदर्शनं तु शिष्यपुद्गिर्वैवाचार्यम् ॥ २१-२२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ॥

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

एवं प्राथमिकं कारणलक्षणं सोपस्करं निरूप्य प्रकृतं साधर्म्यनिरूपणमनुस-
 रति—समवायीति । एवकारेण गुणादिपङ्के समवायिहेतुत्वं नेति वैधर्म्यं द्योत्यते ।
 मात्रपदेन द्रव्यस्य सामान्यादिचतुष्टयस्य च व्यावृत्तिः । नन्वात्मविशेषगुणानां
 कुत्राप्यसमवायिहेतुत्वं नास्तीत्यव्याप्तिरिति चेत् । गुणकर्मनिजानामसमवायिहेतुत्वं
 नास्तीत्यत्र तात्पर्यात् । यदा असमवायिकारणवृत्तिसत्तामिजजातिमत्त्वावर्थात्तात्रापि
 नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ॥

अन्यत्रेति । इह सप्तसु पदार्थेषु नित्यद्रव्याणि पृथ्व्यादिचतुष्कपरमाणवो व्योमादिपञ्चकं च तेभ्यः अन्यत्र भिन्नेषु पदार्थेष्वश्रितत्वं साधर्म्यमुच्यते । आश्रितात्वं नाम कालिकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वम्, घटादीनां संयोगेन भूतलादौ समवायेन कपालादौ वृत्तिमत्त्वादाश्रितत्वम्, एवं गुणकर्मणोर्द्रव्येषु, सामान्यस्य च द्रव्यादिषु त्रिषु, विशेषाणां नित्यद्रव्येषु समवायेन, समवायस्य च द्रव्यादिषु स्वरूपसंबन्धेनाभावस्य च द्रव्यादिषु विशेषणतासंबन्धेनाश्रितत्वं बोध्यम् । नित्यद्रव्याणां त्वकार्यतया समवायेन वृत्तिमत्त्वं नास्ति परममहतां च तेषां संयोगेनापि तदभावः । अपकृष्टपरिमाणवतां नित्यद्रव्याणां च संयोगस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमादनाश्रितत्व, गगनादिकं सदास्तीत्यादिव्यवहारेण नित्यद्रव्याणां कालिकसंबन्धेन कालादौ वृत्तिमत्त्वेऽपि न दोषः । तदतिरिक्तसंबन्धस्यैवाश्रितत्वघटकत्वात् ॥ इति पदार्थानां साधर्म्यनिरूपणम् ॥

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

अथ द्रव्याणामेव साधर्म्यं निरूपयति—क्षित्यादीनामिति ॥ द्रव्यत्वज्ञातिमत्त्वं गुणवत्त्वं नवद्रव्याणां साधर्म्यम् । नवानां यथायोग्यं गुणाननुपपदमेव वक्ष्यति ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ॥

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

क्षितिरिति । परत्वापरत्वे दिङ्कृते कालकृते चापेक्षाबुद्धिजन्ये गुणविशेषक्षये । मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं, क्रिया कर्म, वेगः प्रसिद्धः तदाश्रयत्वं क्षित्यादिचतुष्कस्य मनसश्च साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ॥

फालेति । सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं, परमं महत् परममहत्परिमाणवत्त्वं, तदाकाशादिचतुष्कस्य साधर्म्यम् ।

क्षित्यादिपञ्च भूतानि

भूतत्वमात्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं तत्क्षित्यादिपञ्चानां साधर्म्यम् । आत्मनि विशेषगुणवत्तयातिप्रसङ्गवारणायात्मावृत्तीति ।

चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

पृथिव्यादिचतुर्णां स्पर्शवत्त्वं साधर्म्यम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्

द्रव्यारम्भ इति । द्रव्यारम्भकत्वं पृथिव्यादिसाधर्म्यम् । नच घटादी तद्व्याप्तिः । द्रव्यारम्भकवृत्तिद्रव्यलक्षणात्प्रजातिमत्त्वस्य - विवक्षितत्वात् ।

अथाकाशशरीरिणाम् ॥

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

आकाशेति । आकाशात्मनां क्षणिकाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वं स्वात्नन्ताभावसमानाधिकरणत्वं, क्षणिकत्वं तृतीयावस्थावृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगित्वम् । आकाशविशेषगुणः शब्दः स आकाशकक्षेत्रे जायते द्वितीयशब्देन च विनश्यति । एवमात्मनो विशेषगुणो ज्ञानादिः शरीरावच्छेदेन जायते स्वोत्तरक्षणवर्तिगुणान्तरेण च विनश्यति ॥ २७ ॥

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ॥

रूपद्रवत्वेति । प्रथमास्त्रयः पृथिवीजलवह्नयः रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः । रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं च तेषां साधर्म्यमित्यर्थः ।

गुरुणी द्वे रसवती

द्वे पृथिवीजले गुरुणी गुरुत्ववती रसवती च गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च तयोः साधर्म्यम् ।

द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

नैमित्तिकोऽभिर्लस्योगजन्मो द्रवो द्वयोः पृथिवीतेजसोर्घृतहेमादिरूपयोर्वर्तते । जले द्रवस्य सांघिकत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गश्च विशेषगुणयोगिनः ॥

आत्मानो जीवाः । भूतवर्गः पृथिव्यादिपञ्चकम् । विशेषगुणवत्त्वमेषां साधर्म्यम् ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

एवं साधर्म्यगुणत्वात् तत्प्रतियोगित्वलक्षणवैधर्म्यमाह—यदुक्तमिति । सर्वपदार्थसाधारणं हेतुत्वादिकं विहाय यद्यस्य साधर्म्यं तदितरस्य वैधर्म्यम् ॥ २९ ॥

[स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ॥

अथ द्रव्यनवके प्रत्येकं गुणान्विभजते—स्पर्शादय इति । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगाख्यो वेगनामा संस्कारश्चेति नव मरुतो वायोर्युगा इत्यर्थः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

तेजसो गुणानाह—स्पर्शादीति । स्पर्शाद्यष्टौ पूर्वोक्ताः, वेगः संस्कारः, रूपं द्रवत्वं चेत्येकादश तेजसोऽमेरुगुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकम् ॥

रूपं रसस्तथा स्नेहो चारिष्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

जले चतुर्दशगुणानाह—स्पर्शादय इति ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षिताचेते चतुर्दश ॥

पृथिव्यामपि चतुर्दशाह—स्नेहहीना इति । एते पूर्वोक्तजलगुणाः स्नेहरहिता गन्धसहिताः स्पर्शाद्यष्टकं वेगद्रवत्वगुरुत्वरूपरसगन्धा भूमेर्युगा इत्यर्थः ।

बुद्ध्यादिपट्टं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ॥

आत्मनो गुणान्गणयति—बुद्ध्यादीति । बुद्ध्यादिपट्टं बुद्धिसुरादुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः भावनादयः संस्कारः धर्माधर्मौ च एते चतुर्दश गुणा आत्मनो जीवसेत्स्युः ॥ ३२ ॥—

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः

कालदिशोर्युगानेकीकृत्वाह—संख्यादीति ।

शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

आकाशे तानाह—शब्दश्चेति । खे आकाशे शब्दः ते च संख्यादयः पथेति षट्गुणाः ॥ ३३ ॥

संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्तोऽपि चेश्वरे ॥

ईश्वर्युगानाह—संख्यादीति । ईश्वरे [अविद्याभावाद्दर्माधर्माभावत्वेन मुख-

दुःखामावस्तुदभवादेव भावनाख्यसंस्काराभावः, वीतरागतया च द्वेषाभावः, ।
 सृष्टिनिमित्तकारणतया च नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वादिमुक्तादेकत्वादितरनिवृत्तया च
 ज्ञानेच्छाप्रयत्नसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा अष्टौ ईश्वरगुणा इत्यर्थः ॥—

परापरत्वे संख्यादिपञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

मज्ञोपगताह—परापरत्वे इति । परापरत्वे संख्यादिपञ्चकं वेगश्चेत्ये
 मानसे म

३४ ॥

पद्भिःस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मृतः ॥ ३५ ॥

एवं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये विरुध्य प्रत्येकं द्रव्यादि विरूपयितुं चादौ पृथिवी
 निरूपयति—तत्रेति । तत्र पृथिव्यादिद्रव्यनवकमध्ये स्थितिः पृथिवी गन्धहेतुः
 गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकं पृथिवीत्वम् । अत्र समवायिकारणत्वस्य हेतुपदेन
 विवक्षणात्कार्यमात्रनिमित्तहेतौ कालादौ चातिव्याप्तिः । ननु तत्र विनष्टघटादव्याप्ति-
 रिति चेन्न । गन्धसमवायितृप्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षणात् । गन्धसमवायिका-
 रणं पृथिवी तत्र कारणतावच्छेदकतया वर्तमाना इत्यत्र व्याप्यजातिः पृथिवीत्वरूपा
 तस्याः सर्वत्र रसत्वाच्चाव्याप्तिः । अत्र पृथिवीत्वजातिसिद्ध्यर्थं गन्धहेतुत्वमुक्तम् ।
 लक्षणं तु गन्धवत्त्वमेव । जलादौ गन्धप्रतीतिस्वोपाधिर्ही स्वसमवायिसंयोगसं-
 बन्धेन निर्वाह्या । नानेति । शुक्लनीलपीतरक्तं ह्येतत्कपिसाचित्रमेदात्सप्तधा यद्गुणं
 तद्वती । रूपवति जलादावतिव्याप्तिवारणाय नानेति । तत्र पृथिव्यां रसः पद्भिः,
 मधुराम्ललक्ष्णकटुकपावतिकमेदान् । रसवति जलेऽतिप्रसङ्गवारणाय पद्भिः इति ।
 गन्धस्तु सौरभासौरभभेदभिन्नो द्विविधः पृथिव्यां तिष्ठतीति वस्तुस्थितिमात्रप्रद-
 र्शनेऽभिप्रायो न लक्षण इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

स्पर्शस्तस्यां तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥

अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ॥

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

स्पर्श इति । अनुष्णास्पर्शस्य जले सत्त्वादशीतेति । तस्य तेजसि सत्त्वा-
 दनुष्णोति । तादृशस्यापि वायौ सत्त्वात्पाकजेति । वस्तुनस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वं

लक्षणमन्यत्र तदभावात् । अनुष्णाशीतेति तु वस्तुस्थितिप्रदर्शनम् । एवं निरूपितां पृथिवीं विभजते—नित्येति । नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । तत्प्रतियोगित्वमनित्यत्वम् । सा पृथिवी द्वेषा द्विप्रकारा नित्या अनित्या च । ते एव क्रमाद्दर्शयति—नित्येति । अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी, नित्या स्यात् । तदन्या परमाणुभिन्ना अणुकारिरूपा, पृथिवी, अनित्या स्यात् । किञ्च सैवेति । तच्छब्देन सञ्चिह्नयाः परामर्शः । सा अनित्या पृथिव्येवावयवयोगिनी सावयवा । एवकारेण नित्याया निरवयवत्वं द्योत्यते । अतएव च तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे । सावयवमेव हि द्रव्यं विनश्यति न निरवयवमिति । कार्यरूपां पृथिवीं विभजते—सा चेति । सा अनित्या पृथिवी त्रिधा त्रिप्रकारा भवेत् । देहमिन्द्रियं विषयश्चेति भेदात् ॥ ३६-३७ ॥

योनिजादि भवेदेहमिन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ॥

विषयो अणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

तत्र पार्थिवदेहमुदाहरति—योनिजादीति । आदिपदादयोनिजं प्राहम् । शुक्रशोणितमिधोभेलनजन्यं योनिजम् । तद्भिन्नमयोनिजम् । योनिजमपि द्विधा जरायुजमण्डजं चेति । जरायुर्गर्भवेष्टकचर्मपुटं ततो जातं मानुषपद्मादीनाम् । अण्डजं सर्पपक्ष्यादीनाम् । अयोनिजमपि द्विधा खेदजमुद्भिजं चेति । तत्राद्यं कृमिदंशादीनाम् । पृथिवीमुद्भिजं जातमुद्भिजं तरुगुल्मादीनाम् । अत्र नारकिणां स्वर्गिणो च शरीरमप्ययोनिजम् । धर्माधर्मविशेषसहिताण्येव तच्छरीरोत्पत्त्यभ्युपगमादिति बोध्यम् । अयं पार्थिवेन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति । प्राणं गन्धप्राहकं

शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः । स चात्मनि यदवच्छेदेन जायते तद्भोगायतनम् । शरीरत्वं च न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरात् । संकरस्य जातिबाधकत्वं नैयायिकैरभ्युपगतम् । संकरश्च परस्पराल्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र समावेशः । तथाहि । पृथिवीत्वात्यन्ताभावाधिकरणजलीयादिशरीरेषु वर्तते शरीरत्वम् । शरीरत्वात्यन्ताभावाधिकरणपटादिषु च वर्तते पृथिवीत्वमुभयोश्च समावेश एवत्र पार्थिवशरीरे इति संकरः । किंतु चेशाश्रयत्वं शरीरत्वम् । चेशापि हिताहि-

सप्राप्तिपरिहारापार्थक्या, न स्पन्दनमात्रं, तेन न घटादावतिव्याप्तिः । गन्धवच्च शरीरे पार्थिवसरीरम् । तथात्मदायीनाम् । पार्थिवसरीरेऽपि हेतुदोषव्युद्भावकाशोक्तः स्थित्यजलादीनां निमित्तहेतुतया निर्वाहः । अतएव पात्रभौतिकत्वव्यवहारः । एवमिन्द्रियत्वमपि न जातिः, तेजस्त्वादिना संकरात्, किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणमुत्पत्त्याश्रयत्वात्तन्मन्यतिव्याप्तिः । उत्पन्नविशेषगुणस्य शब्दस्य धोवे सत्त्वात्तत्राव्याप्तिरतः शब्देतरेति । विशेषगुणरूपादिमति चक्षुरादावव्याप्तिवारणायोद्भूतेति । चक्षुरादिगतगुणानां त्वनुद्भूतत्वाच्च दोषः । शब्देतरोद्भूतगुणस्य संयोगादेश्चक्षुरादौ सत्त्वाद्द्व्याप्तिवारणाय विशेषेति । एतावतापि कालादावतिव्याप्तिरत उत्तरदलं (यद्यपि कालादावपि सर्वाधारतानियामकसंबन्धेन मनःसंयोगाश्रयत्वं वर्तते इत्यतिव्याप्तितादवस्थं तथापि) तस्य संयोगस्य ज्ञानकारणत्वाभावाच्च दोषः । इन्द्रियावयवविषयसंयोगोऽपि प्राचां मते प्रत्यक्षकारणमिति ज्ञानकारणसंयोगाश्रय इन्द्रियावयवोऽपीन्द्रियत्वं स्वादतो मनःसंयोगेति । एवं द्रव्यत्वे सति रूपादिषु पक्षसु मध्ये गन्धमात्रामिव्यञ्जकमिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियं, घ्राणस्य गन्धस्वामिव्यञ्जकत्वमपीति व्यभिचारवारणाय रूपादिषु मध्ये इति । घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि गन्धमात्रामिव्यञ्जकत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वे सतीतिविशेषणम् । एवं विषयत्वमपि न जातिः सामान्यादावपि सत्त्वात् किंप्रभोगसाधनत्वं विषयत्वम् । ननु विषयस्योपभोगसाधनत्वं किं सासादिष्यते उक्तं परम्परया? आद्ये अणुकादावव्याप्तिः, अन्ये परमाणुवतिव्याप्तिरिति चेन्न । साक्षात्परम्परासाधारणतस्य विवक्षणात् । तथाच परम्परयोपभोगसाधने अणुकादौ नाव्याप्तिः । नच परमाणुवतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वात् । अत्र तु कार्यकृदिव्या एव त्रिधा विभजनाद्ब्रह्मणुकादिप्रदणमिलदोषः । गन्धवांश्च विषयः पार्थिवविषयः । पाषाणादौ गन्धानुपलम्गास्त्वनुत्कृष्टतयेति । एवमत्रोऽपि तत्तच्छरीरेन्द्रियविषयेषु विशिष्य लक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

वर्णः शुक्रो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ॥

सेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

जलं निरूपयति—वर्ण इति । अत्रेतरव्यावृत्त्यर्थमेवपदमध्याहार्यम् । जले वर्णः शुक्र एव रसो मधुर एव । तेन न पृथिव्यामतिव्याप्तिः । तेजस्यतिव्याप्ति-

वारणाय शुक्लवर्णस्याभास्वरत्वं बोध्यम् । स्पर्शस्तु जले शीतलः । गत्रोदके हि प्रत्यक्षं शुक्लत्वं मधुरत्वं शीतलत्वं चानुभूयते । कालिन्दीजलादौ नीलिमोपलभिर्जम्बीररसादावम्लाद्युपलब्धिस्ताप्तोदकादावौष्ण्यस्य प्रतीतिश्चौपाधिकी स्वसमवायिसंयोगेन निर्वाह्या । स्नेहस्तत्र जले एव । अन्यत्र तद्भावात्स्नेहस्यावान्तरविभागाभावात्स्नेहमात्रमुक्तम् । तत्र जले द्रवत्वं सात्त्विकं स्वाभाविकम् । नैमित्तिकस्य तस्य पृथिवीतेजोवृत्तित्वात् । एवं शिलातलादौ शीतस्पर्शो घृतादौ च स्नेहस्त्वैलक्षीरादौ सात्त्विकद्रवश्च जलीय एव बोध्यः ॥ ३९ ॥

नित्यतादिप्रथमवर्तिक्तु देहमयोनिजम् ॥

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

जलं विभजते—नित्यतादीति । प्रथमवदिति पञ्चान्ताद्भित्तिस्तेन प्रथमायाः पूर्वोदितायाः पृथिव्या इव जलस्य नित्यतादि बोध्यमित्यर्थः । तथाहि जलं द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं क्षणुकादि सर्वम् । तदेव चावयवसमवेतम् । तत्र त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । ननु जलीयशरीरमपि योनिजायोनिजभेदेन किं द्विधेत्याकांक्षायां पृथिवीतो यो विशेषस्तन्माह—किंत्यिति जलीयदेहमयोनिजमेव न योनिजमित्यर्थः । तदपि ब्रह्मलोके प्रतिद्वम् । जलीयादिशरीराणां पार्थिवभागोपष्टब्धतयोपभोगक्षमत्वं बोध्यम् । जलीयमिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । रसनं द्रव्यत्वे सति रूपादिष्वसु रसमात्रामिब्यञ्जकं जिह्वाप्रवर्ति जलीयमिन्द्रियम् । विषयमाह—सिन्ध्विति । सिन्धुः समुद्रः । हिमं तुपारः आदिपदात्कूपवापीनदीतडागकरकादिग्रहः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधे तत्र तत्प्रत्ययस्य ध्रान्तरत्वात् ॥ ४० ॥

स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु साद्रूपं शुक्लभास्वरम् ॥

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

तेजो निरूपयति—स्पर्श इति । स्पर्शस्य पृथिव्यादिष्वपि सत्त्वादुष्ण इति । अभास्वरशुक्लस्य भूजलयोः सत्त्वाद्भास्वरेति । चन्द्रकिरणादावौष्ण्यं तदन्तःपातिसलिलशैत्येनाभिभूतं, मरकते पार्थिवस्पर्शेनाभिभूतं, चक्षुरादौ स्वमुद्गतमिति न शुद्ध्ये । एवं मरकतवह्न्यादौ पार्थिवरूपेणामिभैवाच्छुक्लभास्वरत्वाग्रहः । नैमित्तिकं

बहिर्संयोगसाध्यं इवत्वे स्वर्णे तद्दर्शनाभासमवः । तेजसो नित्यतादि पूर्ववज्जलसे-
वेत्यर्थः ॥ तथाहि तेजो द्विविधं नित्यमनित्यं च, नित्यं परमाणुरूपमनित्यं तदन्य-
त्सर्वं कार्यरूपम् । तदपि त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । शरीरमयीनिजमेव ।
तत्रैव सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

इन्द्रियं नयनं बहिस्स्पर्शादिविषयो मर्तः ॥

तैजसमिन्द्रियमाह—इन्द्रियमिति । नयनं द्रव्यत्वे सति रूपादिपद्मस्य
रूपमात्राभिव्यक्तं कृष्णकनीनिकाप्रवर्ति तैजसमिन्द्रियम् । तस्य विषयमाह—
बहिर् इति । आदिना जाठरवैद्युतंपरिग्रहः । ननु भुवर्णे पीततागुरुताप्रयत्न-
धैमित्तिकद्रवत्वाच्च पार्थिवमस्ति चेन्न ॥ भुवर्णे तैजसं, असति प्रतिबन्ध-
केऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणात्वात्, यथैवं तथैवं यथा घृता-
दीत्यनुमानेन तैजसत्वात् । अग्निर्विषयं विनानुच्छिद्यमानद्रवत्वाप्रथमे घृतादाव-
तिव्याप्तिवारणायानलसंयोगेऽपीति । मन्दाग्निबंधोगेऽपि घृतादी तदनुच्छेदादत्य-
न्तानलेति । तथापि घृतस्य जलमध्यस्थत्वे तदनुच्छेदादसतीति । एवं भुवर्णस्य
तैजसत्वे पीततागुरुताप्रयत्नं तदन्तर्गतपार्थिवभागत्वमेवेति बोध्यम् । पार्थिवरूप-
स्पर्शाभ्यामभिभवाद्यौष्यभास्वरज्जुह्वोरजुपलम्भः । अतएव भान्यकारे स्वर्णस्य
तदसंयुक्तद्रव्यान्तरस्य च प्रत्यक्षमिति ॥—

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मर्तः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

अथ वायुं निरूपयति—अपाकजं इति । पवने अनुष्णाशीतः सार्धो मर्तः ।
ननु स धृषिय्यामपि वर्तते इत्यत आह—अपाकज इति । धृषिय्यां तु
स पाकज इति भावः । अपाकजं स्यात् इत्युक्ते जलादावतिव्याप्तिस्त्वं दर्शनमनुष्णाशीत
इति । एष पवनास्तिर्यग्गमनवान् ज्ञेयः ॥ एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गको ज्ञेयः ।
स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य सः । आदिपदेन शब्दइति श्रुत्या पृथगन्ते । शब्दसार्धो
विलक्षणो बोध्यो । धृषियं गुरुत्ववतोऽपि द्रव्यस्वातन्त्र्यम् । कम्पः तृणादिचालनम् ।
एतद्दि वायुं लुनीयते । वायुश्च यथा न प्रत्यक्षज्ञया वक्ष्यते । तथाच प्रयोगा
दिनकर्या—गीर्णं रूपवद्रव्याखंभवेतः स्पर्शः स कश्चिदाश्रितः, स्पर्शात्ताट्टुधिर्वी-
स्पर्शवत् ॥ १ ॥ असति रूपवद्रव्यामिधाते शोध्यं पणादिषु शब्दसंतानः
स स्पर्शवद्देगवद्रव्यसंयोगजन्यः, अविभज्यमानावपवद्रव्यसंबन्धिषु शब्दान्तानत्वात्

दण्डामिहतमेरीशब्दसन्तानवत् ॥ २ ॥ नभसि सृणत्लमेघविमानादीनां श्रुतिः
स्पर्शवद्देगवद्रव्यसंयोगहेतुका, असदाद्यनधिष्ठितद्रव्यश्रुतित्वाशौकादिश्रुतिवत् ॥३॥
असति रूपवद्रव्यामिघाते तृणे कर्म स्पर्शवद्देगवद्रव्यामिघातजन्यं विजातीय-
कर्मत्वाच्चरीपूरहृतकाशादिकर्मवदिति ॥ ४ ॥ ४२ ॥—

पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

वायुं विभजते—पूर्ववदिति । वायोर्नित्यतादि पूर्ववज्जलवत्तेजोवद्वा उक्तं
चोर्ध्वमित्यर्थः । वायुर्द्विधा नित्योऽनित्यश्च । आद्यः परमाणुरूपः । अनित्यः परमाणु-
मिक्षोऽवयवी, स च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयमेदात् । शरीरं वायवीयमयोनिकं
घायुलोके पिशाचादीनां च प्रनिद्धमेव । वायवीयमिन्द्रियं दर्शयति—देहव्यापि-
पीति । त्वग्निन्द्रियमित्येकं पदम् । त्वचिस्थितमिन्द्रियं त्वग्निन्द्रियं, तदेहव्यापि
सकलं देहं व्याप्य वर्तते इत्यर्थः । शरीरव्यापकम् । द्रव्यत्वे सति रूपादिपञ्चसु
स्पर्शमात्राभिव्यञ्जकमिन्द्रियं त्वग्वायवीयमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥

विषयं दर्शयति—प्राणादिरिति । प्राण एकोऽपि दृढदनामिकण्ठदेहेति-
स्थानमेदादुच्छ्वासनिःश्वासाज्जसमीकरणोत्कमणवलाधानेतिक्रियामेदाच्च प्राणापान-
समानोदानव्यानेति पञ्च संज्ञा लभते । तदादिः सर्वोपि वायुर्विषय इत्यर्थः ॥—

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

अथाकाशं निरूपयति—आकाशस्य स्थितिः । वैशेषिक इति । विशेष-
गुणान्तरव्यावृत्त्यर्थम् । एतेनाकाशे प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि । शब्दः पृथिव्या-
द्यष्टद्रव्यातिरिचन्द्रव्याधितः अष्टद्रव्यानाधितत्वे सति द्रव्याधितत्वादिति । तैने
शब्दाधिकरणमाकाशमिति सिद्धम् । तथैकं नित्यं विमु बोध्यम् ॥ ४४ ॥

इन्द्रियं तु भवेत्क्षेत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ॥

तदीयशरीरविषययोरभावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । आकाश एव
क्षेत्रं शब्दप्राद्वकमिन्द्रियं भवेत् । नन्वेकस्याकाशस्य कथं नानाभोग्यरूपत्वमन्य-
थैकक्षेत्रज्ञः शब्दः सर्वैरपि श्रूयेत भोग्यस्यैक्यादित्वाद्यद्वाह—एक इति ।
आकाश एकः सन्नप्युपाधितः कर्णशङ्कुलीरूपाणामुपाधीनां भेदाद्याना भोग्यं
भवेत् । तथाच चैत्रकर्णशङ्कुत्ववच्छिन्नमाकाशं चैत्रक्षेत्रं मैत्रकर्णशङ्कुत्व-
वच्छिन्नं मैत्रक्षेत्रमिति व्यवस्थासंभवाच्च सर्वशब्दभ्रावणापत्तिरिति भावः ॥—

जन्यानां जनकः कालो

कालं निरूपयति—जन्यानामिति । जन्यानां कार्याणां जनको निमित्तकारणं कालः । अथ षटो भविष्यति, श्वः षटो भवितेत्यादिप्रतीतिबलात्तत्कार्योपर्यधिकरणत्वेन कालस्य विपरीकरणादधिकरणस्य च निमित्तत्वावश्यंभावात्कालस्य कार्यतापरिष्ठं प्रति निमित्ततमिति ॥—

जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥

ननु काले एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्य जगदाधारतया तन्पिदिमाह—
जगतामिति । इदानीं षट इति प्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं विपरीकरोति । तत्र षटस्य सूर्यपरिस्पन्देन संबन्धो वाच्यः । स च न संयोगः तस्य द्रव्यमात्र-
वृत्तित्वात् । सूर्यपरिस्पन्दस्य च कियारूपतया संयोगसंभवात् । नापि समवायः
सूर्ये समवेतस्य सूर्यस्पन्दस्य षटे समवायासंभवात् । नापि स्वसमवायिसंयोगः
सूर्येण सह षटस्य संयोगादर्शनात् । किन्तु साध्यसंबुद्धसंयोग एव । एवं सूर्यप-
रिस्पन्दस्य साध्यः सूर्यस्य संयोगी कालत्वेन विभुना संयोगो षटस्येति सूर्यपरि-
स्पन्दषटयोः परम्परासंबन्धषटकतया कालः सिध्यति । नचाकाशस्यैव तद्दृढकल-
मस्त्विति वाच्यम् । आकाशादिगात्मनामविनिगमनादतिरिक्तकालस्यैवाचिव्यात् ॥४५॥

परापरत्वाधीहेतुः

तत्रैव प्रमाणान्तरमाह—परापरत्वेति । परत्वापरत्वे कालिके ज्येष्ठकनिष्ठ-
योर्वर्तमाने गुणविशेषौ तद्बुद्धेरसाधारणं कारणं कालस्तदनभ्युपगमे ज्येष्ठे परत्वं
कनिष्ठे चापरत्वं न बुध्यतेति भावः । तथाहि चैत्रो मत्तो ज्येष्ठ इति मैत्रवाक्ये
चैत्रे ज्येष्ठत्वं मैत्रे च कनिष्ठत्वं प्रतीयते । तच्च परत्वापरत्वाधीनम् । परत्वं नाम
बहुतरतपनकियासंबद्धत्वम् । अपरत्वं चाल्पतरतपनकियासंबद्धत्वम् । तत्र तपन-
कियाणां चैत्रमैत्रपिण्डयोश्च साज्ञात्संयोगः समवायः स्वसमवायिसंयोगो वा न
संभवति किन्तु स्वसमवायिसंयोगिसंयोग एव परम्परासंबन्धस्तद्दृढकथं कालः ।
तत्र परत्वापरत्वयोश्चैत्रमैत्रपिण्डे समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगस्तत्समवायि-
कारणम्, अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणम् । तत्र कालानभ्युपगमे कालपिण्डसंयोग-
रूपासमवायिकारणाभावेन परत्वाद्यनुत्पादात्कथं ज्येष्ठकनिष्ठयोस्तद्बुद्धिः स्यादिति
परत्वापरत्वासमवायिसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिः । नचासमवायिकारणं विनैव
परत्वाद्यनुत्पत्तिरस्त्विति वाच्यम् । भावकार्यस्य सासमवायिकत्वनियमात् । नच

पिण्डगतरूपादेरेवासमवायित्वमस्त्विति वाच्यम् । नीरूपेऽपि वायौ सदृशनात् । सचैको नित्यो विभुश्च कालो प्राज्ञः ॥—

क्षणादिः स्यादुपाधितः ॥

ननु कात्प्रत्येकत्वे क्षणदिनमासवर्षादिभेदः कथं तत्राह—क्षणादिरिति । एकोऽपि काल उपाधित उपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः स्यात् । तथाहि आदौ क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिरिति चतुर्थक्षणे उत्तरसंयोगो जायते, तत्र चतुर्णां क्षणानां क्रमादुपाधयः प्रददर्श्यन्ते । विभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म प्रथमक्षणोपाधिः । विभागकारणीभूतकर्मणस्तत्र जातत्वाद्द्विभागस्य चोत्तरक्षणे जनिष्यमाणत्वेन तत्प्रागभावस्य तदा सत्त्वात् ॥ १ ॥ पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो द्वितीयक्षणोपाधिः । विभागस्य तत्र जातत्वात्संयोगस्य चोत्तरक्षणे नहुपमाणतया तदा वर्तमानत्वात् ॥ २ ॥ पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावस्तृतीयक्षणोपाधिः । पूर्वसंयोगस्य नष्टत्वादुत्तरसंयोगस्य च चतुर्थक्षणे जनिष्यमाणतया तत्प्रागभावस्य तदानीं सत्त्वात् ॥ ३ ॥ उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म चतुर्थक्षणोपाधिः, उत्तरसंयोगस्य तदा जातत्वात्तत्कारणकर्मणश्चाप्रे विनह्यमाणत्वेन तदानीं सत्त्वात् ॥ ४ ॥ एवमप्रेऽपि क्षणव्यवहारः, तत्संघगणनया च दिनमासादिव्यवहारः । एवं भूतभविष्यद्दत्तमानत्वव्यपदेशोऽपि तादृशपदार्थाधारतया तत्रौपचारिको बोध्यः ॥—

दूरान्तिकादिधीहेतुर्नित्या चैका दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दिशं निरूपयति—दूरान्तिकादीति । भावप्रधानोऽत्र निर्देशः । दूरत्वान्तिकत्वे दैशिकपरत्वापरत्वे । असन्निहितत्वसन्निहितत्वे इति यावत् । तद्वियत्संज्ञानस्य हेतुरसाधारणकारणं दिक् । सा चैका नित्या च । तथाहि । 'कुम्भेप्राद्विद्वारं निकटं काश्यपेऽप्येति वाग्ये हरिद्वारेऽन्तिकत्वं काश्यां च दूरत्वं प्रतीयते । तत्रान्तिकत्वं नाम काशीनिष्टसंयुक्तसंयोगापेक्षयात्परसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । दूरत्वं च हरिद्वारनिष्टसंयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । परम्परसंबन्धपटका च दिगाश्रवणीया । काशीहरिद्वारे हि स्वनिष्टदूरत्वान्तिकत्वयोः समवायिनी, ताभ्यां च दिवसंयोगोऽसमवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तम् । तत्र दिग्गन्ध्युपगमे असमवायिसंयोगाभावेन परत्वापरत्वे न प्रतीयेयातामिति तद्द्वेतरसाधारणं कारणं दिक् । नच काल एव तत्र हेतुरस्त्विति वाच्यम् । कालिक-

परत्ववल्पि दैशिकापरत्वदर्शनात् । सा चैवा, नानात्वे गौरवात् । नित्या वै
 च्यंसाप्रतियोगित्वात् । विभ्वी च, सर्वत्र कार्यावलम्भात् ॥ ४६ ॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ॥

ननु दिश एकत्वे कथं प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहविरत आह—उपाधीति ।
 एकापि दिगुपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यपदेशभाक् पूर्वादिनामतां भजते इत्यर्थः । तत्रो-
 दयगिरिसन्निहितत्वं प्राच्यामुपाधिः, तद्यवहितत्वं प्रतीच्यां, मेरुसन्निहितत्वमुदीच्यां
 तद्यवहितत्वमवाच्याम् । यतो यन्मूर्तं यन्मूर्तादुदयगिरिसन्निहितं तत्ततः प्राची ।
 एवमन्यदपि । तथाहि । हरिद्वारात्काशी प्राच्यामित्यस्य हरिद्वारनिष्ठोदयगिरिसंयुक्त-
 संयोगापेक्षयात्पत्तरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः काशीत्यर्थः । काशीतः प्रती-
 च्यां हरिद्वारमित्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरुदयगिरिसंयुक्त-
 संयोगवन्मूर्तवृत्ति हरिद्वारमित्यर्थः । एवं विन्ध्यादुदीच्यां हिमालय इत्यस्य विन्ध्य-
 निष्ठमेरुसंयुक्तसंयोगापेक्षयात्पत्तरोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिर्हिमालय इत्यर्थः । हि-
 मालयादवाच्यां विन्ध्व इति हिमालयनिष्ठमेरुसंयुक्तसंयोगापेक्षया बहुतरुमेरुसंयु-
 क्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिर्विन्ध्य इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि योज्यम् । परम्परासंबन्धपटका
 च दिगित्युक्तं प्राक् ॥—

आत्मेन्द्रियाधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

आत्मानं निरूपयति—आत्मेति । असंकीर्णसुखदुःखादिमतयात्मनां नाना-
 स्वादात्मत्वं प्रातिः । सा च सुखादिसंनैवाधिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति ।
 ईश्वरे तज्जातिसत्त्वेपि धर्माधर्माद्यभावाच्च सुखाद्युत्पत्तिः । नन्वात्मनि किं प्रमाणं,
 बाधं प्रत्यक्षमाभ्यन्तरं वा । न तावदायम्, तस्य रूपवद्व्यभिषयतया त्वदमीश-
 रूपदिव्यात्मगोचरत्वासंभवात् । नवान्वयम्, अहं जानेऽहं पश्याम्यहं सुखीत्यादि-
 रूपस्य तस्य देहेन्द्रियविषयतयाभ्युपपत्तेस्तेनातिरिक्तात्मसाधनायोगादिति प्रतिप-
 क्षमानं प्रतिदेहमिन्द्रियायातिरिक्तात्मसत्त्वसाधकं प्रमाणमुपन्यस्यति—इन्द्रिया-
 दीति । आदिपदेन शरीरं गृह्यते । इन्द्रियाणां शरीरस्य चाधिष्ठाता परम्परया
 चैतन्यसंपादकः । ननु मास्त्रधिष्ठाता का क्षतिस्वदनभ्युपगम इत्यत्र आह—
 करणं हीति । हि यस्मात्करणं छिदादिसाधनं छुटारादि सकर्तृकं कर्तृचिष्ठित-
 मेव छिदादौ क्षमं रष्टं नान्यथा । तथा यद्युपा पश्यामि भोत्रेण शृणोमीत्यादि-
 प्रत्ययादिन्द्रियाणां करणत्वं निर्विवादम् । कारणस्य च सकर्तृकत्वनियमादधिष्ठातृन-

भ्युपगमे चक्षुरादीनां दर्शनादिक्रियामु क्षमत्वं न स्यादित्यवश्यमधिष्ठाता तदतिरिक्तचेतनोऽभ्युपेय इति भावः ॥ ४७ ॥

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ॥

ननु स्वयमेव शरीरस्य क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात्तस्य चैतन्यमभ्युपेयम् । तथाच तस्यैव करणाधिष्ठातृत्वमप्यस्तु किमतिरिक्तात्माभ्युपगमेनेत्याशङ्क्याह—शरीरस्येति । यदि शरीरस्य चैतन्यं भवेद्भवतु तदधिष्ठातृत्वं, तदेव तु नास्ति, मृतेषु शरीरेषु संतत्त्वपि चैतन्याभावदर्शनात् । तथाच परंप्रयुक्तमेव तत्र चैतन्यं न स्रत इति तदतिरिक्त आत्मा स्वीकार्यः । किंच देहस्यात्मत्वेऽवयवोपचयापचयाभ्यां प्रतिक्षणध्वंसप्रतियोगिनो देहस्य संस्कारानाधारतया तदतिरिक्तस्य च नित्यस्य संस्काराधारस्यात्मनोऽनभ्युपगमेन बाल्ये विलोकितस्य वार्धके स्मरणानुपपत्तिः । देहप्रागभावध्वंसयोरदृष्टाधारात्माभावादकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशश्च, बालस्य स्वल्पाने प्रवृत्त्यनारपत्तिश्च स्यादिति बोध्यम् ॥—

इन्द्रियाणां तथात्वं चेदुपधाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनघ्यक्षं तदा भवेत् ॥

ननु मास्तु देहस्य चेतनत्वमिन्द्रियाणां तु स्यादेव । नच तेषां चेतनत्वाभ्युपगमे कर्तृतापत्तिः । इष्टापत्तेः । नचैकत्र कर्तृत्वकरणत्वविरोधः, तत्र प्रमाणाभावात् । नच कुठारादीनामपि कर्तृत्वापत्तिस्तेषां चैतन्यानभ्युपगमात् । तथाच करणानामेव चैतन्यवत्तया कर्तृत्वोपपत्तौ किमतिरिक्तात्मनेत्याशङ्क्याह—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां चेद्यदि तथात्वं चैतन्यं स्वीक्रियते तदा इन्द्रियाणामुपधाते नाशे संति स्मृतिः कथं स्यात् । सचक्षुषा दृष्टं देवाज्जातान्येन न संयते । अनुभवेतु धद्युपस्तदानीमभावात् । नच भोत्रेण संयतेति वाच्यम् । यत्रानुभवस्तत्र स्मरणमिति नियमेनान्येनानुभूतस्यान्येन स्मर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा चैत्रेणानुभूतं मंत्रेणापि स्मर्येतेति भावः । तथाच परंप्रयुक्तमेवैषां चैतन्यं न स्रत इति तदतिरिक्त आत्मावश्यमिन्द्रियाणामागमोपायेऽप्यनुसंधाता स्वीकार्यः । ननु मास्तिषन्द्रियाणां चैतन्यं, मनसंस्तु स्यात्, न चात्रापि पूर्वोक्तदोषः, मनसो निरवयवद्रव्यतया नित्यत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्याह—मनोऽपीति ॥ मनोऽपि तथा चेतनं न । प्रतिज्ञातेऽर्थे युक्तिं दर्शयति—ज्ञानादीति । यदि मनचेतनं स्यात्तदा ज्ञानादि ज्ञानमुखदुःखादि धान्द्येक्षमप्रत्यक्षं भवेत् । तथाहि—मनसोऽणुत्वं

साधनीयम् । मनसञ्ज्ञेतनत्वे ज्ञानमुखदुःखाद्याभयत्वं तस्यैवायातं, प्रत्यक्षे च महत्त्वं हेतुर्मनसि च तदभावात्तद्गतमुखादि परमाणुगतरूपदिवश्रोपलभ्येत । उल्लभ्यते च मुखादिकमतः सिद्धस्तदाश्रयो मनोतिरिक्त आत्मेति भावः ॥४८॥—

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

इत्यमात्मनो देहेन्द्रियमनोतिरिक्तत्वं प्रसाध्य स्वरूपतत्त्वं निरूपयति—**धर्माधर्मोति** । नित्यस्यात्मनोऽदृष्टाधारतया नाकृताभ्यागमादिदोषोपीत्यर्थः । पुरा विप्रतिपद्यमानं प्रत्यात्मसत्त्वेऽनुमानं प्रमाणमुपन्यस्वमय तत्संभावनावन्तं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यस्यति—**अध्यक्ष इति** । विशेषगुणा ज्ञानमुखदुःखादयस्त्वयोगतत्त्वं तत्संबन्धेनात्माध्यक्षः स्वदेहे प्रत्यक्ष, अहंजानेऽहंसुखीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ॥

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्

ननु परदेहे कथं स ज्ञायेत तत्राह—**प्रवृत्त्यादीति** । परदेहेऽयमात्मा प्रवृत्त्यादिनानुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा, सा च प्रयत्नसाम्या, प्रयत्नश्च चैतन्यानधिकरणदेहे न सम्भवतीति देहे दृष्टा प्रवृत्ति स्तहेतुप्रयत्नाश्रयतया तत्रात्मानमनुमापयति । तथाहि इदं शरीरं सात्मकं हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियावत्त्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा मृतशरीरमिति । तत्र दृष्टान्तमाह—**रथेति** । परप्रवर्तनामन्तरेणानुपपद्यमानया रथगत्या यथा सारथिरनुमीयते तद्वत् । दूराद्दृश्यमानोऽयं रथसारथिमानुत्तरदेशसयोगानुकूलक्रियावत्त्वाद्यज्ञैव तत्रैवं तदनधिष्ठितरथवदिति । **अहंकारोऽहमिति** ज्ञानं तस्याश्रयोऽयमात्मा । तथाचाहं जानेऽहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्य न देहेन्द्रियादिविषयत्वमित्यर्थः । ननु घटादिवत्त्वात् किं न विषयीक्येतेत्यत आह—**मनोमात्रस्येति** । मन शब्दो मानसप्रत्यक्षवाची । रूपादिरहितत्वेन मनोभिन्नेन्द्रियाविषयतया सुखादिमत्त्वेन केवलमनोजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादात्मनो न घटादिवत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । स च मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद्विषयत्वात्परिणतत्वे सुखाद्यनध्यक्षत्वात्पक्षेः परिशेषाद्विभुर्ग्राह्यः । नच तथाहवे शरीराद्बहिर्पि सुखादिभानप्रसङ्गः । आत्मनि सुखाद्युत्पत्तावच्छेदकतया शरी-

रस्य . निमित्तत्वात् । बुद्ध्यादीन्स्युक्तानुवादः स्पष्टतार्थः । वस्तुतो बुद्धेः प्रथमनाथं प्रसङ्गापादनं फलम् । बुद्धिः सर्वव्यवहारहेतुज्ञानम् । आदिपदात्सुखदुःखेच्छाद्वे-
पप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा गृह्यन्ते इति चतुर्द-
शगुणवानात्मा ॥ ५० ॥—

बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धिं विभजते—बुद्धिरिति । द्वैविध्यमुपपादयति—अनु-
भूतिरिति । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्पष्टत्वद्विज्ञं ज्ञानमनुभूतिः । अनुभूतेः
प्रमाऽप्रमादिविभागमुपरिष्ठाद्दर्शयिष्यति, अत्र प्रमारूपक्या तां विभजते—अनु-
भूतिरिति ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षमप्यनुमितिसुथोपमितिशब्दजे ॥

प्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पद्विधं स्मृतम् ॥ ५२ ॥

चातुर्विध्यमेवाह—प्रत्यक्षमिति । शब्दजा शाब्दी । एतासां चतसृणामनु-
भूतीनां क्रमाच्चत्वारि करणानि, प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति । तत्र प्रत्य-
क्षानुभूतिकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षानुभूतिः । इन्द्रिय-
जन्यरूपादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति । मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादौ तद्वार-
णायेन्द्रियत्वेनेति । अनुमित्यादौ न मनस इन्द्रियत्वेन करणत्वमपि तु मनस्त्वेन ।
इन्द्रियत्वेन करणत्वं तु मनसः सुखादिसाक्षात्कार एव । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यं
जीवप्रत्यक्षस्य प्रकृतत्वात् । तत्प्रत्यक्षं विभजते—प्राणजादीति । प्राणजं
रासनं श्रौत्रं चाक्षुषं स्पर्शनं मानसमिति भेदेन ॥ ५२ ॥

प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ॥

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

तत्र प्राणेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्राणजम् । तद्दर्शयति—प्राणस्येति ।
गन्ध उद्भूतः । गन्धत्वं तद्भूता भातिः । आदिपदात्सौरभासौरभादि । एतत्सर्वं
प्राणस्य गोचरः प्राणः । रसनेन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं रासनम् । तदाह—
तथेति । रस उद्भूतः । तथा रसत्वं मधुशुम्लादिय रसज्ञाया रसनाया गोचरः ।

श्रोत्रसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं श्रोत्रम् । तदसंयति—तथेति । शब्दः प्रान्तमवः ।
तथा शब्दत्वं मन्द्रतारारविशेषस्य श्रुतेः श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये ॥
विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । तन्निरूपयति—उद्भूत-
रूपमिति । ततोदकाचक्षुगततेजोरूपामहाबुद्भूतेषु । तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति
द्रव्याण्यपि नेत्रगोचराः । परिमाणयुक्तं परिमाणमपि हस्तशीर्षादिकं नेत्र-
प्राङ्गम् ॥ ५४ ॥

क्रियाजातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ॥

क्रिया कर्म जातिः सामान्यम् । अयोग्यवृत्तेः क्रियायां जातेषामहणाद्यो-
ग्यवृत्तिरिति विशेषणम् । एतच्च पृथक्त्वादीनामपि बोध्यम् । अयोग्यवृत्तीनां
तेषामप्यग्रहणात् तादृशो योग्यवृत्तिः समवायोपि नयनगोचरः ॥—

गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

चाक्षुषज्ञाने सहकारिणं दर्शयति—गृह्णातीति । चक्षुर्नेत्रं आलोकोद्भूत-
रूपयोः संयोगात्संबन्धात्परदार्थं गृह्णाति, अतोऽन्यकारे न चाक्षुषं, तत्रालोकसं-
योगाभावात्, नापि पिशाचादिचाक्षुषं तत्रोद्भूतरूपामावात् । आलोकस्य घटेन
संयोगः संबन्धः । घटसमवेतादिनां तु संयुक्तसमवायादिः । उद्भूतरूपस्य तु
घटेन समवायः । घटसमवेतादिनां तु संयुक्तसमवायादिः । तथाच चाक्षुषमात्रं
प्रत्यालोकोद्भूतरूपबोधैतुत्वं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च तत्रचः ॥

रूपान्चक्षुषो योग्यं

स्निग्धसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं स्पर्शनम् । तदाह—उद्भूतेति । उद्भूतरू-
पाश्च द्रव्यं सोऽप्युद्भूतस्पर्शोपि, चकारात्संघत्वं शीतोष्णादिस त्वस्यो गोचरः ।
किंच रूपान्चत् । रूपरूपत्वशुक्लादिभिर्न अक्षुषो योग्यं पृथक्त्वादिसमवायान्तं
प्राद्यमुक्तं तदपि तस्यो गोचर इत्यर्थः ॥—

रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥

द्रव्याध्यक्षे

अथ बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे हेतुमाह—रूपमिति । अत्र द्रव्याध्यक्षे इत्यभि-
मश्लोकस्य पदं पूर्वान्वयि । यथा चञ्चुरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं तथा-
त्रापि त्वग्निन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेपि रूपं कारणम् । रूपवतामेव घटादीनां त्वाच-
चाक्षुषदर्शनाग्नीरूपगगनादौ तदभावदर्शनात् । नच स्पर्शस्यैव कारणत्वं, प्रमाया
अप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नचोभयोः कारणत्वं, गौरवादतो रूपस्यैव कारणत्वम् । अतो
वायौ स्पर्शसत्त्वेऽपि रूपाभावात्प्रत्यक्षत्वमिष्टमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु वायुं
स्पृशामीत्यबाधितप्रतीतिवलाद्वायोस्त्वात्वं स्वीक्रियते । तत्र स्पर्शस्य कारणत्वम् ।
तथाच द्रव्यस्य चाक्षुषे रूपं त्वाचे स्पर्शः कारणमिति न प्रत्यक्षमात्रे रूपस्य कार-
णत्वमित्याहुः ॥ ५६ ॥—

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥

अथ ज्ञानमात्रे हेतुमाह—त्वच इति । मनसा सह त्वचो योगो ज्ञानमात्रे
कारणम् । अणुपरिमाणं हि मनो यदा त्वचं लक्ष्वा पुरीतति प्रविशति तदा सुषुप्तौ
किमपि ज्ञानं न जायते । यदा च ततो निःश्रुत् त्वचा युज्यते तदा यथायोग्यं
ज्ञानानि जायन्ते, अतो ज्ञायते त्वच्चनोयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति हेतुत्वम् । अन्यथा
सुषुप्तावपि ज्ञानं प्रसज्येत । नच त्वच्चनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वे चाक्षुषादिकले
त्वाचमपि स्यादिति वाच्यम् । तत्रानुभवानुरोधेन चाक्षुषादिसामभ्यास्त्वाचादिप्रति-
बन्धकत्वकल्पनात् ॥—

मनोप्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

मानसं प्रत्यक्षमाह—मनोप्राह्यमिति । मतिर्ज्ञानं कृतिर्यत्नः सुखादिकं
मनोप्राह्यं मनोजन्यप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । एवं सुखत्वादि सुरादिमांसात्मापि
मनोप्राह्य इति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

ज्ञानं यन्निर्विकल्पारूपं तदतीन्द्रियमुच्यते ॥

मतिः कृतिरिति ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षविषयत्वमुक्तं तत्र विशेषमाह—
ज्ञानमिति । ज्ञानं हि द्विधा निर्विकल्पकं राविकल्पकं च । तत्र निष्प्रकारं,
ज्ञानं निर्विकल्पकम् । सप्रकारकं ज्ञानं राविकल्पकम् । तथाहि, पटकण्टःसहितं

घटोऽप्रमिति घट-घटत्व-वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं जायते तत्सविकल्पं, घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन चेदं विषयीक्रियते । विशिष्टज्ञाने च विशेषणज्ञानं (विशेष्यज्ञानं च) कारणमिति सविकल्पज्ञानात्प्राग् घटघटत्वमात्रावगाहि तद्वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानमपेक्षितं तदेव निर्विकल्पम् । ननु घटघटत्वसन्निकृष्टमिन्द्रियं तद्वैशिष्ट्यमप्यवगाहतामिति चेन्न । तस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे सविकल्पतापरत्या तत्रापि विशेषणान्दिज्ञानापेक्षायामनवस्थापत्तेः । ततः प्रायमिकं ज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाहि स्वीकार्यम् । तादृशस्य चानुव्यवसायादर्शनादतीन्द्रियत्वमिति ।—

महत्त्वं पङ्क्तिषु हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि पङ्क्तिषुः ॥

निरूपिते पङ्क्तिप्रत्यक्षे हेतुमाह—महत्त्वमिति । महत्त्वं परिमाणविशेषः । परमाणौ तदभावात् प्रत्यक्षम् । गगनादौ तत्तत्त्वेऽपि रूपाद्यभावात् प्रत्यक्षम् । महत्त्वस्यालोक्त्वद्रव्यतत्समवेतादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षो ज्ञेयाः । इन्द्रियमिति । इन्द्रियं पङ्क्तिप्रत्यक्षे करणं मतम् । विशेषतश्चाद्युक्ते चक्षुस्त्वाद्ये त्वगित्याद्युक्तं, सामान्यतः प्रत्यक्षे इन्द्रियमित्यर्थः । ननु करणं नाम असाधारणं कारणं तत्रासाधारण्यं नाम व्यापारत्वमिति वक्ष्यम् । तदिन्द्रियेषु को नाम व्यापारे यद्वत्तया तेषां करणत्वमिलप्यत इत्याशङ्क्याह—विषयेन्द्रियेति । अप्रव्यापारपदस्य सन्निकर्षमात्रेऽभिप्रायो बोध्योऽन्यथा [तज्जन्यत्वे एति तज्जन्यजनको व्यापार इत्युक्ते] धोत्रसंबन्धेऽप्याप्तिप्रसङ्गात्संबन्धस्य समवायस्य नित्यसंबन्धत्वेन तदजन्यत्वात् । सन्निकर्षं विभज्यते—सोऽपीति । संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावो वेति पङ्क्तिषुः सन्निकर्षः ॥ ५८ ॥—

द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ॥

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

तद्दृत्तीनां समवेतसमवायेन च ग्रहः ॥

विशेषणतया तद्बदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

तत्र प्रथममुदाहरति—द्रव्यग्रह इति । द्रव्यग्रहो द्रव्यप्रलक्षं संयोगादि-
न्द्रियसंयोगात्सन्निकर्षाद्भवति । तत्रापि चाक्षुषे द्रव्यप्रलक्षे चक्षुःसंयोगः, स्पर्शने
त्वक्संयोग इति विशेषः । द्वितीयमाह—संयुक्तसमवायत इति । द्रव्येषु घटा-
दिषु समवेतानां रूपादिगुणानां चलनपतनादिक्रियाणां घटत्वादिसामान्यानां वा
ग्रहः संयुक्तसमवायतः सन्निकर्षाद्भवति । चक्षुरादि-संयुक्ते घटादौ तेषां
समवायात् । तत्रापि द्रव्यसमवेतानां चाक्षुषं चक्षुःसंयुक्तसमवायात्, स्पर्शने
त्वक्संयुक्तसमवायात्, घ्राणजं घ्राणसंयुक्तसमवायादित्वादिविशेष ऊह्यः । तृतीय-
माह—तथेति । तथा पूर्ववत् । तत्रापि द्रव्यसमवेतेषु गुणादिष्वपि समवेतानां
रूपरत्ननीलज्वादिसामान्यानां ग्रहणं तत्समवायतः इन्द्रियाणां संयुक्तसमवेत-
समवायसन्निकर्षाज्जायते । इन्द्रियसंयुक्ते द्रव्ये समवेतगुणादिषु सामान्यानां सम-
वायात् । अप्रापि विशेषः पूर्ववत् । चतुर्थमाह—शब्दस्येति । शब्दस्य
समवायतः समवायसन्निकर्षेण ग्रहणम् । शब्दो हि श्रोत्रेण गृह्यते श्रोत्रं च कर्ण-
शङ्कुत्वावच्छिन्नं नभ एव । शब्दश्चाकाशागुणः गुणगुणिनोश्च संबन्धः समवाय
इत्युक्तं प्राक् । पञ्चममाह—तद्दृष्टीनामिति । शब्दसमवेतानां शब्दत्वादीनां
प्रलक्षं समवेतसमवायेन जायते । श्रोत्रसमवेते शब्दे तेषां समवायात् । अथ
षष्ठं सन्निकर्षमाह—विशेषणतयेति । अभावानां ग्रहो विशेषणतादृश्य-
सन्निकर्षेण भवति । भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलाधिकरणकघटप्रतियोगिका-
भावोऽधिकरणसंबन्धेन्द्रियेण गृह्यते । तत्र सन्निकर्षं विना ग्रहणायोगादिन्द्रिय-
स्याभावेन सन्निकर्षो वाच्यः । स च न संयोगः संभवति । अभावस्याद्रव्यत्वा-
न्नापि समवायः, अयुतसिद्धभावात् । नापि संयुक्तसमवायादिरिन्द्रियसंयुक्ते भूत-
लादावभावस्य समवायाद्यभावात्किंतु परिशेषात्तत्र विशेषणविशेष्यभाव एव
सन्निकर्षः । तत्रापि भूतले घटाभाव इत्युद्देशे भूतलं विशेषणमभावश्च विशेष्यः,
घटाभाववद्भूतलमित्युद्देशे भूतलस्य विशेष्यत्वमभावस्य विशेषणत्वमिति बोध्यम् ।
विशेषणविशेष्यभावश्च विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तः संबन्धः । तत्रापि
भूतलादां घटाभावादिसंयुक्तविशेषणतया गृह्यते । रूपादां रसाद्यभावस्तु संयुक्त-
समवेतविशेषणतया, रूपत्वादौ रसत्वाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतये-
स्यायूहनीयम् ॥ ५९-६१ ॥

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ॥

“प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

ननु यदीन्द्रियेण विशेषणतासन्निकर्षेणाभावो गृह्यते तदान्धकारेऽपि घटाभाव-
 चाक्षुषं किं न जायते तथा स्वप्ने पिशाचात्यन्ताभावस्यापि चाक्षुषं स्यात्त्रेन्द्रिय-
 संबद्धविशेषणतायाः सत्त्वादित्याशङ्काह—यदीति । यदि प्रतियोगी स्यात्तदोपल-
 भ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते प्रसज्यितुं शक्यते तत्रैवाभावग्रहो नान्यत्रेति भावः । अय-
 मर्थः—भूतलादौ घटादिज्ञाने तदभावज्ञानं न जायते, तेन प्रतियोग्यनुपलब्धि-
 रभावग्रहे सहकारिणी । क्वचित्सत्त्वेऽप्यभावाग्रहात्तस्या योग्यत्वमपेक्षितं, तच्च
 प्रतियोगिसत्त्वप्रसज्जनप्रसज्जितप्रतियोगिकत्वं प्रतियोगिनोऽभावप्रतियो-
 गिनो घटादेर्यदि स्यादिति सत्त्वप्रसज्जनेन प्रसजितस्वरूपोपलभ्येतेत्युपलब्धिरूपः प्र-
 तियोगी यस्याः सानुपलब्धिरभावप्रत्यङ्गे हेतुः । तथाचालोकवति भूतलादौ तथा
 प्रसज्यितुं शक्यतयाऽभावो गृह्यते । अन्धकारे तु न तथा प्रसज्यितुं शक्यते,
 तत्र घटसत्त्वेऽप्यालोकभावेन तदनुपलम्भसमर्थनात् । अतो न तत्र घटाभावचा-
 क्षुषम् । त्वाचं तु तदभावप्रत्यक्षं तमस्यपि भवत्येव । यत्र घटः स्यात्तदा त्वचा
 भूतलमिवास्मृश्यते न स्मृश्यतेऽतो नास्तीत्यापादनसंभवात् । एवं स्वप्ने पिशाचा-
 त्यन्ताभावोऽपि न चाक्षुषा गृह्यते । यत्र पिशाचः स्यात्तदा स्वप्ने इवाद्रश्यतेति
 प्रसज्यितुमशक्यत्वात्तत्र पिशाचसत्त्वेऽपि नीरूपद्रव्यतया तदनुपलम्भसमर्थनसं-
 भवात् । स्वप्ने पिशाचान्योन्याभावस्तु गृह्यत एव यदि स्वप्ने पिशाचत्वं स्यात्तदा
 स्वप्नत्वमिदोपलभ्येत योग्यवृत्तिजातीनामपि योग्यत्वादित्यापादनात् । एवं रूप-
 भावो नेत्रेण गन्धभावो घ्राणेन रसाभावो रसनया शब्दाभावः श्रोत्रेण सुखाद्य-
 भावो मनसा गृह्यत इत्यादि बोध्यम् । एतेनानुपलम्भेः पृथक् प्रमाणत्वमशक्यम् ।
 अधिकरणग्रहणार्थमावश्यकतेनानुपलब्धिसहकृतेन्द्रियेणैवाभावग्रहोपपत्तावनुपलम्भेः
 पृथक्प्रमाणत्वकल्पनस्यानुचितत्वादिति । विशेषणतासन्निकर्षस्य स्थलान्तरमाह—
 प्रत्यक्षमिति । नीलो घट इत्यत्र नीलविशिष्टं घटं गृह्यन्नुपलब्धं नीलं च तद्वैशिष्ट्यं
 चावगाहते । तत्र घटं इत्थं संयोगेन, तद्रतनैत्थं च संयुक्तसमवायेन गृह्णाति ।
 समवायरूपं च वैशिष्ट्यं केन सन्निकर्षेण गृह्णातीति शोध्यम् । तत्र संयोगादसंभवा-
 द्विशेषणतासंबन्धः परिशिष्यते । तत्रापि घटादौ नीलादिसमवायः संयुक्तविशे-
 षणतया, नीलादौ नीलत्वादिसमवायः संयुक्तमवेतविशेषणतयेत्यादि प्राक्-
 योज्यम् ॥ ६२ ॥

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

लौकिकालौकिकभेदेन प्रत्यक्षं द्विधा । तत्रायं षोढा सन्निकर्षजन्यं निरूपितम् ।
अथ द्वितीयं निरूपयितुं तदेतुसन्निकर्षं विभजते—अलौकिक इति । तदे-
वाह—सामान्येति ॥ ६३ ॥

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ॥
तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

तत्र प्रथमं दर्शयति—आसत्तिरिति । सामान्यज्ञानं सामान्यविषयकं ज्ञान-
माश्रयाणां सामान्याश्रयाणामासत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथाच सामान्यं
लक्षणं स्वरूपं यस्य स सामान्यलक्षणः सन्निकर्ष इत्यर्थः । एकत्र धूमे वह्निसंबन्धं
गृहीतवतो नरस्य धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयो जायते तन्निवारणाय तर्क उपदि-
द्यते इत्यविवादम् । तत्र सन्निकृष्टधूमस्य संयोगेनोपस्थितिरितरधूमानां वहीनां च
केन सन्निकर्षेणोपस्थितिरिति विवेकव्यम् । उपस्थित्यभावे च संशय एव नोपपद्येत
लौकिकस्य च संयोगादेस्तत्रासंभवादलौकिकः स आश्रीयते । तथाहि । सन्निकृष्ट-
धूमवह्निव्यक्तिनिष्ठधूमत्ववद्विलसामान्यज्ञानलक्षणसामान्यप्रत्यासत्त्या धूमत्ववह्नि-
त्वाश्रयाणां सकलधूमवह्निव्यक्तीनामुपस्थितिर्जायते । ततः संशयोपपत्तिः । एवं
धूलीपटलेऽपि धूमभ्रमस्थले भ्रमरूपधूमत्वज्ञानेन सकलधूमभानम् । एवं यत्रैको
घटादियेन संबन्धेन यत्र हातस्तदनन्तरं तेन संबन्धेन तद्वटवतां सर्वेषां
भानमपि सामान्यलक्षणयैव । सामान्यं च तत्र घट एव, तज्ज्ञानेन तदाश्रयाणा-
मुपस्थितिः । ननु सामान्यमेव प्रत्यासत्तिरस्तु किं सामान्यज्ञानपर्यन्तधावनेन ।
तथा चेकत्र गृहीतधूमत्वादिसामान्यरूपसन्निकर्षेण सकलतदाश्रयधूमादिज्ञानं
मुसंपादमिति चेन्न । नित्यसामान्यस्थले तन्निर्वाहेऽप्यनित्यसामान्यस्थले तदनि-
र्वाहात् । तथाहि । घटनाशेषि घटवतः स्मरणे सति सकलघटवतां भानं जायते
तत्र जायते । तत्र घटरूपसामान्यस्य नाशान् । भ्रमन्ते तु तद्भाशेषि स्मरणरूप-
तज्ज्ञानसन्निकर्षेण तदाश्रयाणां भानमुपपद्यते । ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि
यत्र सामान्यज्ञानं तत्र तदाश्रयाणां किमिति न चाक्षुषं प्रत्यक्षं जायते तत्राह—
तदिन्द्रियजेति । तानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि तेभ्यो जायते यः तद्धर्मबोधः तेषां
सामान्याश्रयाणां धर्मः सामान्यं तस्य बोधो ज्ञानं तस्य सामग्री चक्षुरादिसंयोगा-

लोकसंगोगादिका सा अपेक्षते बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञाने जननीये इति शेषः । तेन नान्धकारादौ चक्षुरादिना तत्प्रसंगः । लौकिकचाक्षुपादिकमलौकिकचाक्षुपादेर्व्यापकम् । व्यापकाभावे व्याप्याभाव उचित एवेति भावः ॥६४॥

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ॥

द्वितीयमलौकिकसन्निकर्षमाह—विषयीति । स बोधो यस्य विषयी यद्विषयकः तस्यैव बोधविषयस्यैव प्रत्यासत्तिर्ज्ञानलक्षणो व्यापारः सन्निकर्षो द्वितीय इत्यर्थः । सामान्यलक्षणा तु ज्ञानविषयाध्रयाणां प्रत्यासत्तिर्ज्ञानलक्षणा तु ज्ञानविषयस्यैवेति भावः ॥

योगिनो द्विविधाः प्रोक्ता युक्तयुज्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा मानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥

इति प्रत्यक्षम् ॥

योगजघमेंण योगिन एव पश्यन्ति नान्य इति तद्विषयं दर्शयति—योगिन इति ॥६५॥ इति प्रत्यक्षम् ॥

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥

अनुमायां

अथानुमितिं निरूपयति—व्यापारस्त्विति । परामर्शत्वेन परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः परामर्शजन्ये परामर्शप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय परामर्शत्वेनेति । परामर्शप्रत्यक्षादौ विषयत्वेन हेतुत्वं न परामर्शत्वेनेति नातिप्रसङ्गः । अनुमितिकरणमनुमानम् । व्यापारवच करणं करणमिति व्यापारप्रदर्शनपूर्वकमनुमितिकरणमाह—व्यापारस्त्विति । अनुमायामनुमितिरूपानुभूतो परामर्शः व्यापारः, व्याप्तिधीर्व्याप्तिज्ञानं करणं भवेत् । अत्रेयं प्राकेया—देवदत्तो हि महानयादौ धूमबहिस्ताह्वयं नियमेनोपलभ्य यत्र धूमस्तत्रामिरिति धूमेऽप्रेर्व्याप्तिं गृह्णाति कदाचिद्विरिणिकटमुपगतस्तद्रूपेऽग्नी संदिहानस्तत्राभ्रं लिहधूमरेजावीशणोद्बुद्धसंस्कारात्पूर्वगृहीतां धूमो बहिव्याप्य इति व्याप्तिं स्मरति । इदं व्याप्तिज्ञानम् । ततो बहिव्याप्यधूमवानयं गिरिरित्यनुसंधते । अयं लिङ्गपरामर्शः । ततो बहि-

१ एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिसारकम्. २ बहिनिरूपितव्याप्याभावधूमनिष्ठा-
शेषतानिरूपिताधिकरणताशाली पर्वतः.

मानयं गिरिरिति स्वार्थानुमितिरुत्पद्यते इति तदत्र व्याप्तिस्मरणरूपं व्याप्तिज्ञानं परामर्शं द्वारीकृत्यानुमितिं जनयद्यापारवत्कारणतया करणं भवति । परामर्शस्तु व्याप्तिज्ञानतो जातस्वप्न्यानुमितिमव्यवधानेन जनयन्व्यापारतां भजत इति । नच परामर्शस्यैव करणत्वं तत्र व्यापाराभावात् ।

ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ॥ १ ॥

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितित्तदा ॥

प्राचीना व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमेव स्वज्ञानं द्वारीकृत्यानुमितौ करणमिति वदन्ति । तदुपपत्ति—ज्ञायमानमिति । ज्ञायमानमभ्यादिव्याप्यत्वज्ञानविषयीक्रियमाणं लिङ्गं धूमादिकमभ्यासनुमितौ करणं न ॥ १ ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे युक्तिं दर्शयति—अनागतादीति । अनागतं भावि आदितोऽनीतं पृथक्ते । इदं स्थलं वह्निमद्भविष्यति भाविधूमवत्त्वादिदं वह्निमद्भूदतीतधूमवत्त्वादिति विषयातीतानागतलिङ्गतोऽप्यनुमितिर्जायते । यदिच ज्ञायमानलिङ्गस्य करणत्वं स्यात्तदा सा न जायेत । तदानीमनुमितिकरणस्य लिङ्गस्याभावात् । मन्मते तु लिङ्गाभावेऽपि तज्ज्ञानसत्त्वाभ्याप्तिज्ञानसंभवादनमित्युपपत्तिः ॥ १ ॥—

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ॥ २ ॥

ननु कः परामर्शो यं व्यापारमादाय व्याप्तिज्ञानमनुमितिं जनयतीत्यासङ्गा परामर्शं लक्षयति—व्याप्यस्येति । व्याप्यस्य व्याख्याश्रयस्य पक्षवृत्तित्वधीः पक्षवृत्तित्वज्ञानं पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं परामर्श इत्युच्यते । सा च प्राप्ति-

दपि परामर्शात्पक्षविशेषिकवानुमितिरिति तु नग्याः ।

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ३ ॥

ननु व्याप्तिः का यदाश्रयतया लिङ्गस्य व्याप्यत्वमभिधीयत इत्यासङ्गा व्याप्तिं निरूपयति—व्याप्तिरिति । साध्यं पक्षपादिगद्गान्महान्तादिनादन्यो जलहृदादित्त्वदृष्टित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः धूमवान्बहेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नसाध्यःपिण्डादौ बहेः सास्याप्तादिव्याप्तिः । मनु साध्यायेन वह्निगतो-यहपवयवादन्यस्मिन् महानसे वर्तमानत्वादूमस्वाभ्याप्तिरिति साध्यम् । साध्य-

तावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वस्य विवक्षणात् । तथा च प्रकृते साध्यतावच्छेदकसंबन्धः संयोगत्वेन संबन्धेन साध्यत्वानेव महानसादिर्न साध्यवदन्य इति तद्वृत्तिधूमं नाव्याप्तिः । साध्यवदन्यश्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्प्रतियोगिताकभेदवान्बोध्यः । तेन साध्यवन्महानसादिप्रतियोगिकान्वत्वस्य धूमादिमति पूर्वतादौ सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं वाच्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः, हेतुतावच्छेदको यः संयोगसंबन्धस्तैनावृत्तेः । नचैवमपि धूमवान्वहेरित्यत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, साध्यवदन्यस्मिन्हेतुवद्वेष्टित्वादिति वाच्यम् । साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यत्रावृत्तित्वस्य वृत्तित्वसामान्याभावहृत्त्वस्य विवक्षणात् । वृत्तित्वसामान्याभावो नाम तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । प्रकृते च वही साध्यवदन्यहृदवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि साध्यवदन्यतत्त्वावच्छिन्नवृत्तित्वसत्त्वात् तादृशवृत्तित्वसामान्याभाव इति नातिव्याप्तिः ॥ ३ ॥

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ४ ॥

ननु अभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यस्याभिधेयत्वस्य केवलान्वयितया सर्वस्याभिधेयत्वेन साध्यवदन्याप्रतिषेधः । किंच सत्तावाजातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिरित्यतो लक्षणान्तरमाह—अथवेति । हेतुर्विद्यते यस्मिन्स हेतुमान् हेत्वधिकरणं तन्निष्ठस्तद्वृत्तियों विरहोऽत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोरैकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । हेतुसमानाधिकरणाल्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति भावः । तथाच न कुप्राप्यव्याप्तिः । धूमसमानाधिकरणाल्यन्ताभावस्य प्रतियोगितो घटाद्योऽप्रतियोगी च साध्यो वह्नित्वात्सामानाधिकरण्यं धूमस्येति । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि प्रमेयत्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावो घटाद्यभावस्तदप्रतियोगिना साध्येनाभिधेयत्वेन सामानाधिकरण्यं प्रमेयावस्येति । एवं सत्तावाजातेरित्यत्रापि जातिसमानाध्याल्यन्ताभावाप्रतियोगिना साध्येन सत्तासामान्येन सामानाधिकरणत्वं जातेरिति सर्वमनाविलम् । ननु वह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तमिदं लक्षणं, पर्यन्तीयधूमाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वान्यहानसीयवहेरिति चेत् । सामानाधिकरण्योर्व्याप्तेर्विवक्षणात् । ननु तथापि घटो ह्येवं गुणकर्मान्य-

त्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः । विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्येन शुद्धसत्ता
 ; समानाधिकरणोऽभावः गुणादिनिष्ठास्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वाद्भव्यत्वस्येति चेन्न ।
 अधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वस्याभिप्रेतत्वात् । अत्र हेतुता-
 वच्छेदकं न शुद्धसत्त्वं किंतु विशिष्टसत्त्वम् । ततो गुणादेः शुद्धसत्ताधिकर-
 णत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टसत्तारूपहेत्वधिकरणत्वाभावात् दोषः ।
 ननु तथापि वह्निमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः समवायेन धूमाधिकरणधूमावयव-
 निष्ठोऽस्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्बहोरिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकर-
 णत्ववाञ्छनात् संयोगेन धूमवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वाद्बहोर्न कोऽपि दोषः । ननु
 तथापि कपिसंयोगी एतद्दृशत्वादित्यत्राव्याप्तिः एतद्दृशत्वसमानाधिकरणो मूलाव-
 च्छेदेन कपिसंयोगास्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वात्कपिसंयोगस्येति चेन्न । अत्यन्ताभा-
 वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाङ्गीकारात् । अत्र तु संयोगसमानाधिकरण एव संयो-
 गास्यन्ताभाव इति न दोषः । ननु तथापि वह्निसाध्यकेऽव्याप्तिः धूमाधिकरणे पर्व-
 तादौ समवायेन यो वह्न्यभावस्तत्प्रतियोगित्वाद्बहोरिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसंब-
 न्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्वीकारात् । तथाच धूमाद्ये संयोगेन वह्निसत्त्वात्सम-
 वायेन वह्न्यभावस्योक्तसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावाच्चाव्याप्तिः । ननु तथापि
 गुणवान्द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । द्रव्यत्वाधिकरणनीलघटादिवृत्तिपीतरूपाद्यभावप्रति-
 योगित्वाद्गुणस्येति चेन्न । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 साध्यसामानाधिकरणस्य व्याप्तित्वपरिग्रहात् । पीतरूपाभावस्य न गुणत्वं प्रतियो-
 गितावच्छेदकमपि तु पीतत्वमिति नाव्याप्तिः । अयं निर्गलितार्थः—हेतुतावच्छे-
 दकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिर्यः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन
 प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्स्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
 न्नासाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति । हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नस्य हेतु-
 तावच्छेदकीभूतसंयोगसंबन्धेनाधिकरणं महानसादितवृत्तिर्यः साध्यतावच्छेदक-
 संयोगसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः पटाद्यभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्य-
 तावच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नः यः साध्यो वह्नित्तरसामानाधिकरण्यं धूमव्याप्त्या-
 सेति ॥ ४ ॥

सिपाधयिपया शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ॥

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ५ ॥

ननु व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वज्ञानं परामर्श इत्युक्तं तत्र पक्षः कः । यत्र तादृशव्याप्त्य-

अयस्य वृत्तित्वं ज्ञायेत्तेत्याकाङ्क्षायां पक्षं लक्षयति—सिपाधयिपयेति । साधयितु-
मनुमानुमिच्छा सिपाधयिषा तथा शून्या तदभावविशिष्टा सिद्धिः साध्यज्ञानं यत्र
न तिष्ठति स पक्षस्तत्र पक्षे हेतोर्वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् । अयं भावः—सिपा-
धयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावः पक्षता, तदाधयः पक्षः । सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यदर्शना-
त्सिद्ध्यभाव इत्युक्तम् । क्वचित्सिद्धिसत्त्वेऽपि सिपाधयिषयानुमितिदर्शनात्सिपाध-
यिषाविरहसहकृतेति सिद्धिविशेषणम् । अत्र सिपाधयिषाभावो विशेषणं सिद्धितु
विशेष्यं विशिष्टाभावश्च पक्षता । तत्र विशिष्टाभावविषया । क्वचिद्विशेषणाभावात् यथा
देवदत्तसत्त्वेपि दण्डभावेन दण्ड्यभावः । क्वचिद्विशेष्याभावात्, यथा दण्डस-
त्त्वेपि देवदत्ताभावेन दण्ड्यभावः । क्वचिदुभयाभावाद्यथा देवदत्तदण्डयोरभावेन
दण्ड्यभावः । एवं यत्र सिपाधयिषास्ति सिद्धिरप्यस्ति तत्र सिपाधयिषाभावरूप-
विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषा नास्ति सिद्धिरपि
नास्ति तत्र विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषास्ति सि-
द्धिश्च नास्ति तत्रोभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्पक्षता । यत्र सिपाधयिषा नास्ति
सिद्धिरस्ति तत्र न पक्षता । तत्रोभयसत्त्वेन विशिष्टाभावाभावात् । नच सिपाधयि-
षामार्थं पक्षता तां विनापि गार्जितादिना जलदानुमानात् । नापि सिद्ध्यभावमार्थं
सिद्धावपि सिपाधयिषयानुमितिदर्शनात्सिद्धेः प्रतिबन्धककारिसिपाधयिषायाथो-
त्तेजकत्वात् । नापि संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षता, विनापि संदेहं स्रजितादिना छान-
मिष्टवनुमितिदर्शनादगो विशिष्टाभाव एव पक्षता । एतादृशपक्षताश्रये व्याप्यस्य
वृत्तिः ज्ञानात्स्वार्थानुमितिर्जायते । परार्थानुमितित्तु पक्षावयववाक्यप्रयोगत्रय्या ।
पंचावयवास्तु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि ।

“प्रतिज्ञा साध्यवत्त्वेन पक्षस्य वचनं मता ।

पक्षम्यन्तं वचो हेतुः स्वादिगप्रतिज्ञादकम् ॥ १ ॥

व्याप्तेर्निरूपकं यावयमुदाहरणमिष्यते ॥

पक्षे हेतुसंहारो भवेदुपनयन्या ॥ २ ॥

पक्षे साध्योपसंहारो भवेत्निगमनं तथा ॥”

पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा, धूमवत्त्वादिति हेतुः । यो यो धूमवान् स ग
वह्निमान् यथा महानसमित्युदाहरणम् । तपावायमित्युपनयः । तस्मात्तपेतिनिय-
मनम् । व्याप्तिव्यान्वरूपा व्याप्तिरेकरूपा तद्वेदेन च हेतोरन्वयित्वं व्याप्तिरेकार-
मन्वयव्याप्तिरेकत्वमिति प्रैविष्यम् । तत्पूर्वं स्वयमपे निरूपयिष्यति ।

१ प्रतिबन्धकविपरकत्वमुत्प्रेक्ष्यम् ।

अनैकान्तो विरुद्धथाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ६ ॥

प्रसङ्गाद्धेतवाभासाभिरूपयति—अनैकान्त इति । अनुमितितत्करणान्यतर-
प्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम् । ते च पञ्च । तत्रानैकान्तः सन्व-
भिचारः, प्रतिपक्षितः प्रतिपक्षो जातोऽस्येति प्रतिपक्षितः सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।
कालात्ययापदिष्टो बाधितः ॥ ६ ॥

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ॥

तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७ ॥

तत्रानैकान्तिकं विभजते—आद्य इति ॥ ७ ॥

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ॥

साधारणानैकान्तिकं दर्शयति—य इति । यो हेतुः सपक्षे निश्चितसाध्यवति
विपक्षे निश्चितसाध्याभाववति च भवेत् वर्तते स हेतुः साधारणो मतः । विपक्ष-
वृत्तित्वं विरुद्धेऽप्यस्तीति तद्धारणाय सपक्षेति । यथा पर्वतोऽग्निमान्द्रव्यत्वादिति ।
द्रव्यत्वं हि धृष्टिमति महानसादौ तदत्यन्ताभाववति च हृदेऽपि वर्तते इत्यस्य
साधारणानैकान्तिकत्वम् । अनेन व्याप्तिज्ञानं प्रतिबध्यते ।

यस्तुभयसाध्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः ॥ ८ ॥

द्वितीयानैकान्तिकमाह—यस्तिवति । यो हेतुरुभयस्मात्सपक्षाद्विपक्षाच्च व्या-
वृत्तः उभयत्रापि न वर्तते सोऽसाधारणो मतः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वा-
दित्यत्र नित्यत्वं येषु निश्चितमाकाशादिषु ते सपक्षाः । येषु नित्यत्वाभावो निश्चितो
घटादिषु ते विपक्षा उभयत्रापि शब्दत्वं हेतुर्न विद्यते तस्य शब्दमात्रवृत्तित्वा-
दित्यस्यासाधारणानैकान्तिकत्वं, फलमस्य सामानाधिकरण्यप्रतिबन्धः ॥ ८ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ॥

तृतीयानैकान्तिकमाह—तथैवेति । केवलान्वयी अत्यन्ताभावाप्रतियोगी पक्षः
पक्षता यस्य स हेतुरनुपसंहारी यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यत्र सर्वस्य पक्षत्वा-
त्सामानाधिकरण्यमदस्थलान्तराभावाव्याप्तिसंशयाधायकतयानुपसंहारित्वं दोषः ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ९ ॥

एवं त्रिविधमनैकान्तं निरूप्य द्वितीयहेत्वाभासमाह—य इति । यो हेतुः

साध्यवति सपक्षे नैवास्ति स विरुद्धः । अप्रैवकारेण सपक्षमात्रावृत्तित्वमुच्यते ।
तेन साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वम् । यथा घटो नित्यः कृतकवा-
दित्यत्र कृतकत्वं हेतुनित्येष्वाकाशादिषु क्वापि न वर्तते प्रत्युत यत्र कृतकत्वं तत्रा-
नित्यत्वमिति साध्याभावव्याप्ततयास्य विरुद्धत्वम् ॥ ९ ॥

आश्रयासिद्धिराद्या सात्स्वरूपासिद्धिरप्युत ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा सादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ १० ॥

तृतीयं हेत्वाभासं निरूपयितुमार्था तद्वटकामसिद्धिं विभजते—आश्रया-
सिद्धिरिति ॥ १० ॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ॥

आश्रयासिद्धिं दर्शयति—पक्षासिद्धिरिति । यत्र मणिमयो गिरिः पक्षो
भवेत्तत्र पक्षासिद्धिः हेतोराश्रयस्य पक्षस्यासिद्धिः पक्षासिद्धिः । आश्रयासिद्धि-
रित्यर्थः । मणिमयो गिरिरग्निमान्धूमादित्यत्र गिरिर्न मणिमय इति ज्ञाते सति तत्र
परामर्शः प्रतिबध्यते । यथा वा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वादित्यत्रारविन्दे
पक्षे गगनीयत्वं नास्ति । पक्षे पक्षतावच्छेदकामाव आश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

हदो द्रव्यं धूमवच्चादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ११ ॥

द्वितीयामसिद्धिमाह—हद इति । अपरासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । हदे
पक्षे धूमवत्खलक्षणहेतुस्वरूपमेव नास्ति । यथा वा शब्दो गुणश्चाधुपत्वा-
दित्यत्र चाधुपत्वं शब्दे नास्त्वेव तस्य धावणत्वात् । पक्षे व्याप्यत्वाभिमतभावः
स्वरूपसिद्धिरित्यर्थः । अनेनापि परामर्शप्रतिबन्धः ॥ ११ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ॥

तृतीयामसिद्धिमाह—व्याप्यत्वेति । अपरा तृतीया पर्वतोऽग्निमाञ्जीलधूमा-
दित्यत्र । यद्यपि धूमे नीलत्वं वर्तते तथापि नीलधूमत्वं न व्याप्यतावच्छेदकं गौर-
वात्किन्तु धूमत्वमेव । तथापि धूमस्याभिव्याप्यत्वेऽपि नीलधूमस्य तथात्वाभावा-
व्याप्यत्वासिद्धिः । आदिपदान् काचनधूमादिकं गृह्यते । अत्र धूमे काचनमयत्वं
नास्त्वेवेति तद्विशिष्टधूमस्याव्याप्यत्वाव्याप्यत्वासिद्धिः । इयमेव साधनाप्रसिद्धि-
पदेनोच्यते । साधने साधनतावच्छेदकभावः साधनाप्रसिद्धिः । एवं साध्यं
साध्यतावच्छेदकभावः साध्याप्रसिद्धिः । साध्यत्रैवान्तर्भाव्या । यथा पर्वतः
काचनमयवद्विमान्धूमादित्यत्र साध्ये बहौ काचनमयत्वाभावः । एवं सोपाधि-

घोऽपि व्याप्यत्वात्सिद्ध एव । यथा पर्वतो धूमवान्वहेरित्यत्राग्नेर्धनसंयोगवत्त्व-
मादायामेधूमव्याप्यता गृह्यते । उपाधिलक्षणं च स्वयमग्रे निरूपयिष्यति ॥

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ १२ ॥

चतुर्थं हेत्वाभासमाह—विरुद्धयोरिति । यत्र विरुद्धयोः परस्परसाध्याभाव-
साधकयोर्हेत्वोः परामर्शो जायते स हेतुः प्रतिपक्षितः प्रतिपक्षो जातोऽप्येति प्रति-
पक्षितः । सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । पाठान्तरे सन्विद्यमानः प्रतिपक्षो यस्य तस्य भाव-
स्वतेत्यर्थः । यथा गन्धो नित्यो घ्राणविषयत्वाद्गन्धत्ववदिति गन्धोऽनित्यो जन्य-
त्वाद्दृढवदिति च । अत्र घ्राणविषयत्वेन नित्यत्वं साध्यते । तदभावश्च जन्यत्वेनेति
घ्राणविषयत्वं हेतुः प्रतिपक्षितः । अत्र परस्परभावव्याप्यवत्ताज्ञानात्परस्परानु-
मितिः प्रतिबध्यते । अत्र विरुद्धयोरित्युक्त्या यत्र साध्यतदभावयोः सामाना-
धिकरण्यं न विरुध्यते न तत्र प्रतिपक्षितत्वमिति सूच्यते । तेन कपिसंयोगी
एतद्दूक्षत्वात्कपिसंयोगाभाववानेतद्दूक्षत्वादित्यत्र न सत्प्रतिपक्षता । संयोगस्या-
व्याप्यवृत्तितया शास्त्रावच्छेदेन संयोगवत्त्वपि मूलावच्छेदेन तदभावसाधने विरो-
धाभावात् ॥ १२ ॥

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ॥

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ १३ ॥

इत्यनुमानम् ॥

प्रथमहेत्वाभासमाह—साध्यशून्य इति । यत्र पक्षः साध्यशून्यः साध्या-
स्यन्ताभाववान् प्रमाणान्तरेण निश्चितोऽसौ बाधस्तद्गन्धहेतुर्बाधित इत्युच्यते ।
यथोत्पत्तिकालीनो घटो गन्धवान्पृथिवीलादित्यत्र घटे गन्धसत्त्वेऽप्युत्पत्तिका-
लावच्छेदेन तत्र तदभावो निश्चितः । प्रथमक्षणे द्रव्यस्य निर्गुणत्वस्वीकारात्सम-
वायिकारणं विना कार्योपपत्त्यसंभवात् । कारणस्य कार्यपूर्ववर्तित्वं नियमात् ।
तथाच द्रव्यं प्रथमक्षणे स्वयमुत्पद्य क्षणान्तरे स्वगुणं जनयतीत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
ततश्च प्रथमक्षणवच्छेदेन घटे गन्धवत्त्वसाधने बाधः । एवं बहिरनुष्णो द्रव्यत्वा-
दित्यत्र स्पर्शनप्रत्यक्षेण बह्यनुष्णत्वनिश्चयाद्बाधः । एवं मूलावच्छेदेन संयोगाभा-
ववति शृङ्गे मूलावच्छेदेनैव संयोगसाधने बाधः । अत्र बाधितसत्प्रतिपक्षयोः ता-
दृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्तरेषां तु तत्करणपरामर्शादिप्रतिबन्धद्वारा परंपरयानु-

मितिप्रतिषंधकन्यमतोऽनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वा-
भासन्वमिति निष्कर्षः सिद्धः ॥ १३ ॥ इत्यनुमानम् ॥

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ॥

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ १ ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ॥

गवयादिपदानां तु शक्तिधीरूपमा फलम् ॥ २ ॥

इत्युपमनम् ॥

उपमितिं दर्शयति—ग्रामीणस्येति । यत्र ग्राम्यजनः स्वयं गवयपदवाच्य-
मजानानो गोसदृशो गवय इति युताधिष्ठुत्वा कदाचिद्गन्तव्यं गतो गोसदृशं पिंडं
दृष्ट्वातिदेशवाक्यार्थं स्मृत्वा तत्र गवये गवयपदवाच्यत्वं दृष्ट्वाति तत्र गवये गवय-
पदवाच्यत्वज्ञानमुपमितिस्यत्र करणं व्यापारं चाह ग्रामीणस्येति । ग्रामीणपदेनार-
ण्यकपशो स्वतः शक्तिज्ञानराहित्यं ध्वन्यते । प्रथमत इति सहस्रुपमित्या गवयमात्रे
गामान्यलक्षणसन्निकर्षेण गवयपदवाच्यत्वज्ञाने जाते पुनर्गवयान्तरं दृष्ट्वा उपमि-
तिर्न कल्प्येत्यर्थः । गवयादिकं पश्यत इति सादृश्यज्ञाने उद्बोधदृष्टमवधानमुक्तम् ।
गवादीनां सादृश्यधीः अयं पिंडो गोसदृश इति ज्ञानं करणमुपमितावसाधारणं
कारणं अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं द्वारीकृत्योपमितिहेतुत्वात् अतिदेशस्य गोसदृशो
गवय इति सादृश्यबोधकवाक्यार्थस्य स्मृतिः सादृश्यज्ञानतो जाता तज्जन्योप-
मितिजनिकेति व्यापार उच्यते गवयादिपदानां शक्तिधीर्गवयादिपिंडेषु
वाचकत्वसंकेतज्ञानमुपमा उपमितिः फलम् ॥ १ ॥ २ ॥ इत्युपमानम् ॥

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ॥

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ १ ॥

अर्थं शाब्दीमनुभूतिमाह—पदज्ञानमिति । गामान्येत्यादि वाक्यं श्रुतवतः
पदज्ञानान्तरं शक्तिज्ञानान्यतरसंबन्धेन पदार्थस्मरणे सति गोकर्मज्ञानयत्नेऽहं नियुक्त
इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते स शाब्दबोधः । तत्र करणादि दर्शयति—पदज्ञानमिति । शब्द-
मानपदस्य करणत्वे गौतमिच्छोक्तादौ शाब्दबोधाभावप्रसंग इति पदज्ञानमुवाचं तत्र
शाब्दबोधे पदार्थधीः पदार्थस्मरणं द्वारं व्यापारः तदपि पदजन्यमपेक्षितमन्वया
चक्षुरादिना पदार्थज्ञानेऽपि शाब्दलापतिः । शाब्दबोधः शब्दजन्यानुभूतिः फलं

तत्र पदार्थबोधजनने शक्तिधीः सहकारिणी उपयोगिनी शक्तिज्ञानं विना पदज्ञानेऽपि पदार्थस्मरणाभावात् । शक्तिधास्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा-
रूपः संकेतः । अत्र लक्षणाद्युपलक्षणीया । तथाच शक्तिलक्षणाव्यतरसंबन्धेन
पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापार इत्यर्थः । शक्तिज्ञानं तु व्याकरणादितो भवति ।
तथाहि—

व्याकरणादुपमानात्कोशाद्यवहारतथापि ॥

वचसः शोपाद्रिदृतेराप्तगिरा गृह्यते शक्तिः ॥ १ ॥

व्याकरणाद्यया प्रकृतिप्रत्ययादीनाम्, उपमानाद्यया गवये गवयपदवाच्यत्वज्ञानं,
कोशाद्यया नीलादिपदानां गुणे गुणिनि च, व्यवहारतो यथा घटमानयेत्यादि-
चैत्रवचःप्रेरितमैत्रकृतघटानयनादिरूपव्यवहाराद्वालस्य व्युत्पित्तोर्घटपदस्य घटे,
वाक्यशोपाद्यया यवमयधरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य 'वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्र-
शातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिसशालिनः' इति वाक्यशोपादीर्घशुक्वि-
शेषे, विवरणाद्यया तुरंगोस्तीत्यत्राश्वोऽस्तीति पर्यायेण तदर्थकथने तुरंगपदस्याश्वे,
आप्तगिरा यथा कोकिलः पिक उच्यते इति पिकपदस्य कोकिले, क्वचित्प्रतिद्वपद-
साधिष्यादपि शक्तिग्रहो भवति यथा मधुकरः कुरुते रुतमंबुज इत्यत्र मधुकरस्य
भ्रमरे इत्यलम् ॥ १ ॥

लक्षणा शक्यसंबंधस्तात्पर्यानुपपत्तितः ॥

अथ लक्षणां लक्षयति—लक्षणेति । शक्यस्य शक्तिगम्यस्य मुख्यार्थस्य हानेना-
हानेनैकदेशहानेन वा स्वसंबन्धिनि संबन्धो लक्षणावृत्तिः । यथा गंगामां घोष इत्यत्र
गंगापदस्य प्रवाहरूपसुखार्थहानेन तत्संबन्धिनि तीरे वृत्तिर्जहतीलक्षणा । यथाच
काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां छत्रिणो यांतीत्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य
तदेकसार्थवाहिनि स्वार्थाहानेन वृत्तिरजहतीलक्षणा । यथाच सेयं भौरित्यत्र विरुद्धत-
देतद्देशकालावस्थादिहानेनाविरुद्धगोपिण्डमात्रे जहदजहलक्षणा । एवं लक्ष्यमाणगुण-
संबन्धरूपा गौण्यपि लक्षणैव यथाभिर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादावभिरिक
तेजस्वी सिंह इय भूरो माणवक इत्यर्थः । वाच्यार्थस्यैव परम्परासंबन्धो लक्षित-
लक्षणा यथा भाति पथे द्विरेफ इत्यत्र रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे बोध्यते तेन च
मधुकरो ज्ञायते इति । अन्वयानुपपत्तिं लक्षणाधीजं केचिद्विद्विरे तन्मतमपाकुर्व-

आह—तात्पर्येति । तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाभीजं नान्वयानुपपत्तिस्तथात्वे यथैः प्रवेशयेत्त्र लक्षणाभावप्रसंगः । यष्टिष्वपि प्रवेशान्वयोपपत्तेः । किंच ययन्वयानुपपत्तिरेव भीजं तदा क्वचिद्गणपदं तीरं क्वचिद्धोपपदं मत्स्यादिकं लक्षयतीति नियमो न स्यात् ॥ २ ॥

आसत्तियोग्यताकांक्षा तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ २ ॥

कारणं

अयं शाब्दबोधे सहकारिकारणगणं गणयति—आसत्तीति । ज्ञानपदं प्रत्येकं योज्यम् । तथा आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकांक्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानमिति चतुष्टयं शाब्दे सहकारीत्वर्थः ।

सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ॥

यथोद्देशमासत्तिं लक्षयति—सन्निधानं त्विति । अन्वयप्रतियोगिना पदेन सहान्वयानुयोगिनः पदस्य सन्निधानमव्ययधानेनोपस्थितिरासत्तिरुच्यते । अत्र व्यचहितेषु क्वचिदासत्तिभ्रैरे शाब्दबोधदर्शनादासत्तिज्ञानं तत्कारणं बोध्यम् । तद्रहितं चाक्यमप्रमाणम् । यामे यामे असहोच्चारितपदकं गामानयेत्यादिवाक्यं यथा ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ३ ॥

योग्यतां निर्वक्ति—पदार्थे इति । तत्र प्रकृते पदार्थे तद्वत्तापरपदार्थसंबन्धो योग्यता । यथा पयसा सिचतीत्यत्र जलस्य सेके करणतया संबन्धः । अतएव बहिना सिचतीत्यत्र बहेः सेके करणत्वेनानुपयोगायोग्यताज्ञानाभावात् शाब्दबोधः ॥ ३ ॥

यत्पदेन विना यस्य नानुभावकता भवेत् ॥

आकांक्षा

आकांक्षां दर्शयति—यत्पदेनेति । यत्पदेन येन पदेन विना यस्य पदस्यानुभावकता अन्वयानुभावकत्वं भवेत्तेन पदेन सह तस्य पदस्याकांक्षा यथा घटमानयेत्यत्रानयेतिक्रियापदं विना घटमिति कारकपदं नान्वयमनुभावयतीति तस्य तदाकांक्षा । एवं घटशब्दः स्रोत्तरद्वितीयादिभक्तिं विना न कर्मतां बोधयतीति ।

१ यत्रिष्टोन्वयः सोन्वयप्रतियोगी यत्रिरूपितोन्वयः सोन्वयानुवोगी ।

२ गिरिर्मुक्तं बहिमान्देवदत्तेन श्लत्र वायवे शाब्दबोधदर्शनात् ।

तस्य तदाकांक्षा । तदभावादेव गौरश्च इति घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ च न शाब्दधीः ।

वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यं लक्षयति—वक्तुरिति । वक्तुरुच्चारयितुरिच्छाऽऽसाद्वाक्यादयमर्थो बुध्यतामिति वांछा तात्पर्यम् । अत एव वेदे तात्पर्यज्ञानाय वक्तेश्वरः कल्प्यते । एवमाकाङ्क्षादिचतुष्कसहकृतवाक्याद्युत्पन्नस्य शाब्दबोधो भवतीति सिद्धम् । इत्यनुभूतिचतुष्टयनिरूपणम् ।

पूर्वमात्मनिरूपणप्रस्तावे अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधेति बुद्धेर्द्विविध्यं प्रतिज्ञायानुभूतिचतुष्टयं निरूपितं । स्मृतिस्तु सुगमतया न निरूपिता । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति तद्वक्षणं, संस्कारो भावनाख्यस्तज्जन्यं, तस्य ध्वंसेऽतिप्रसंगवारणाय ज्ञानमिति । प्रत्यक्षादिज्ञाने तद्वारणाय संस्कारजन्यमिति । अत्र पूर्वानुभवः संस्कारद्वारा कारणं, तत्रापि स्मरणोत्तरं पूर्वसंस्कारविनाशेपि तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तराधानेन स्मरणांतरजननाज्ञानत्वेन कारणता न पूर्वानुभवत्वेनेति केचित् । परे तु कालस्य रोगस्य चरमस्मरणस्य च संस्कारनाशकत्वस्वीकारात्स्मरणांतरोपपत्तेरनुभवत्वेनैव कारणत्वेत्याहुः ।

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ॥

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ५ ॥

एवमष्टमं द्रव्यं निरूप्यावशिष्टं नवमं द्रव्यं मनो निरूपयति—साक्षात्कार इति । निःस्पर्श सक्रियं द्रव्यं मनः । वाध्वादावाकाङ्क्षादौ चातिप्रसंगवारणाय विशेषणद्वयं, तत्र मानमाह—साक्षात्कार इति । सुखादीनां सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानानां सुखादिमदात्मजस्य साक्षात्कारे करणं मन उच्यते । सुखादीनां जन्यज्ञानविषयत्वाजन्यज्ञानस्य च सकरणकत्वनियमाच्चक्षुरादीनां चांतरज्ञाने करणत्वासंभवात्करणभूतं मन एष्टव्यमित्यर्थः । मनस आकाशवन्निःस्पर्शद्रव्यतया विभुत्वं परे मेनिरे तन्मतमपत्तयन्नाह—अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषत्वाचघ्राणजादीनामयौगपद्यात्मकभावितात्तस्य मनसोऽणुत्वमिहेष्यते, मनसो विभुत्वे सर्वदा

१ एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वाच्चक्षुषसाक्षात्कारादिवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धेः ।

सर्वेन्द्रियसंबंधसंभवाद्युगपदेव सर्वज्ञानानि जायेरन् । किंच विभ्रोः संयोगदर्श-
नान्मनसो विभ्रुत्वे आत्ममनःसंयोगासंभवापत्त्या जन्यकार्यस्य च सासमवायि-
कत्वनियमेन ज्ञानमात्रं नोत्पद्येत । विभ्रोरपि संयोगाभ्युपगमे तयोर्निष्क्रियत्वेन
संयोगस्य नित्यत्वापत्त्या मनसः पुरितत्प्रवेशप्रयुक्तज्ञानाभावरूपसुप्त्युत्पत्त्यभावप्रसंग
इति सक्रियमणुरूपं मनो ज्ञानाद्यसमवायिसंयोगाश्रयमभ्युपेयमित्यर्थः ॥५॥ इति
द्रव्यनिरूपणम् ।

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ॥

अथ गुणाभिरूपयितुमुपक्रमते—अथेति । द्रव्यनिरूपणानंतर्यापौषधम्भ्रः ।
गुणा रूपादयो द्रव्याश्रिता यथायोग्यं द्रव्याधिकरणका ज्ञेयाः । अन्यद्रव्याणामपि
स्वसमवायिद्रव्याश्रितत्वं भवतीत्यत आह—निर्गुणा निष्क्रिया इति । गुणेषु गुण-
कर्मणी नांगीक्रियन्ते । एकं रूपं रसात्पणित्यादिव्यवहारस्तु स्वाश्रयसमवायसंब-
धेन निर्वाह्यः ।

रूपं रसः स्पर्शगंधौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ६ ॥

द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वैगो मूर्तगुणा अमी ॥

अथ शिष्यबुद्धिवैशयाय गुणानामवांतरभेदमाचक्षणस्तेषां मूर्तामूर्तगुणात्वेन
त्रैविध्यमभिप्रेत्य मूर्तगुणांस्त्वावद्वयमिति—रूपमिति । वेगेन स्थितिस्थापकोप्युप-
लक्षणीयः । रूपादय इमे मूर्तगुणाः । मूर्तेषु परेष्ठिजपरिमाणवत्पृथिव्यादिषु
यद्योचितं वर्तते नामूर्तेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

धर्माधर्मां भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोपि च ॥ ७ ॥

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ॥

अथामूर्तगुणानाह—धर्माधर्माविति । शब्द आकाशवृत्तिः ज्ञेया आत्म-
वृत्तयः । आदिपदेन सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना पृथन्ते । इमेऽमूर्तगुणा आत्माकाश-
योर्विभुत्वात् । मूर्तेषु पृथिव्यादिषु न संतीम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संख्यादयो विमाणांता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८ ॥

मूर्तामूर्तगुणानाह—संख्यादय इति । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
इमेऽमूर्तगुणा मूर्तानाममूर्तानां च गुणाः मूर्तेष्वमूर्तेषु च वर्तत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिका तथा ॥

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ९ ॥

अर्थकनिष्ठद्विनिष्ठगुणत्वेन द्वैविध्यमभिप्रेत्य द्विष्ठगुणान्गणयति-संयोग इति । इमौ संयुक्तौ विभक्तौ वा इमौ द्वाविमौ पृथगिति व्यवहारदर्शनादेषां द्विष्ठगुणत्वम् । आदिपदेन त्रिलचतुष्टादि त्रिपृथक्त्वादि च प्राणं, तेषां च त्रिचतुरादिवृत्तित्वं बोध्यम् ॥ ९ ॥

अतः शेषगुणाः सर्वे भवता एकैकवृत्तयः ॥

एकनिष्ठगुणानाह-अत इति । शेषगुणा रूपादय एकत्वसंख्या एकपृथक्त्वं च एकैकवृत्तय एकैकस्मिन्वर्तत इत्यर्थः ॥-

बुद्ध्यादिपदं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥१०॥

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥

अथ सामान्यगुणविशेषगुणभावेन द्वैविध्यमंगीकृत्य विशेषगुणानाह-बुद्ध्या-
दीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः रूपरसगंधस्पर्शाः स्नेहः सांसिद्धिकद्रवत्वं
धर्माधर्मौ भावनाख्यसंस्कारः शब्दधामी भूतानामात्मनश्च गुणाः वैशेषिकाः
विशेषगुणा इत्यर्थः । स्वार्थे ठक् प्रत्ययः ॥ १० ॥

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ११ ॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ॥

सामान्यगुणानाह-संख्यादिरिति । संख्यापरिमणपृथक्त्वसंयोगविभागपर
स्वापरत्वानि भैमिक्तिकद्रवत्वं गुरुत्वं वेगः स्थितिस्थापकश्च सामान्यगुणाः ॥ ११ ॥

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ १२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः

अथ बाह्यैकैन्द्रियग्राह्यत्वेन बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्यत्वेन चार्तीन्द्रियत्वेन च त्रैवि-
ध्यमाह-संख्यादिरिति । . . . . .
त्वत्वेहानां चक्षुस्त्वग्भ्यां ग्रहणाद्बाह्यद्वीन्द्रियग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ स्पर्शान्तेशब्दकाः ॥

। मासैकैकेन्द्रियग्राह्याः

रूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां च क्रमेण चक्षुरसनघ्राणत्वक्श्रोत्रैर्महणाद्वायैकैकेन्द्रियग्राह्यता ॥-

गुरुत्वाद्दृष्टभावनाः ॥ १३ ॥

अतीन्द्रियाः

गुरुत्वधर्माधर्मभावनाख्यसस्काराणामनुमानगम्यतयातीन्द्रियत्वम् । नहि चक्षुषा त्वचा वा द्रव्ये प्रत्यक्षीकृते तद्व्रतगुरुत्व प्रत्यक्षीभवति किंतु तुलया करेण वा त्नीलनाद्युपायेन । एव सुखदुःखस्थतीनामुद्भवे तद्वेतुधर्माधर्मसस्काराणामनुमानम् । सुखादीनां चातन्द्रियैकमनोमाह्यत्वाद्नापरिगणनम् ॥ १३ ॥

विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ॥

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ १४ ॥

अथ कारणगुणजन्यत्वेनाकारणगुणजन्यत्वेन च द्वैविध्यमाह-विभूनासिति । विभूना ये विशेषगुणा बुद्ध्यादयो नव शब्दश्च एते अकारणगुणोत्पन्ना । एते ह्यात्मन आकाशाच्च जायन्ते । नच तयोर्नित्ययो कारण वर्तते यस्य गुणा एतयोर्गुणान्तरमारभेरभित्त्वाकारणगुणपूर्वकत्वमेवामित्यर्थं ॥ १४ ॥

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ॥

स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ १५ ॥

स्थितिस्यापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ॥

कारणगुणपूर्वकानाह-अपाकजा इति । अत्रापाकजा इति विशेषणेन पाकजानो रूपरसगन्धस्पर्शद्रवत्वानामभिसंयोगाभूतनमुत्पद्यमानानामकारणगुणजन्यत्वविवक्षितमिति बोध्यम् । अपाकजाः स्वाभाविका । स्पर्शान्ताः रूपरसगन्धस्पर्शा । तथाविधमपाकजमेव द्रवत्व स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकाख्यसंस्कारा । एते सर्वे कारणगुणोद्भवाः कारणगुणपूर्वका इत्यर्थं ॥ १५ ॥

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ १६ ॥

अथ कर्मात्मवायिकान्गुणानाह-संयोगश्चेति । इयेनट्टादिसंयोगविभागयो शरादिगतवेगस्य च कर्मजन्यत्वं प्रसिद्धमिति भावः ॥ १६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्कलेहशब्दके ॥

भवेदसमवायित्वम्

अथासमवायिगुणनिमित्तगुणोभयविधगुणेति त्रिविध्यमाह—स्पर्शान्तेति । एकपृथक्त्वेनैकत्वसंख्या स्थितिस्थापकसंस्कारश्च संभाव्यौ । कारणगतरूपरस-
बंधस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्कलेहेभ्यः कार्यगतरूपादयो जायंत इति तेषां तत्रा-
समवायित्वं प्रथमशब्दस्य च द्वितीयशब्देऽसमवायित्वम्—

अथ वैशेषिके गुणे ॥ १७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्

निमित्तगुणानाह—अथेति । आत्मनो वैशेषिके गुणे बुद्ध्यादिनवके निमि-
त्तत्वं स्यादात्मनो गुणानां कुत्राप्यसमवायित्वं नास्ति, तेषां खोत्तरक्षणवर्तिगुण-
नादयत्नात्, निमित्तत्वं तु विद्यते, आदौ जानाति ततो वाञ्छति ततः कुरुत इति
हेतुतादर्शनात् ॥ १७ ॥—

उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ॥

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ १८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्याद्

उभयविधगुणानाह—उष्णस्पर्शेति । उष्णस्पर्शादिपक्षां द्विधाकारणत्वम-
समवायित्वं निमित्तत्वं च स्यात् । तथाहि उष्णस्पर्शौ ह्याप्याद्यवयवगतोऽवयविगतो-
ष्णस्पर्शे भवत्यसमवायी पाकजरूपादिस्थले तु तेजोगतोष्णस्पर्शो निमित्तं, तेजः-
संयोगो हि तत्रासमवायी । एवं कारणनिष्ठगुरुत्ववेगद्रवत्वानां कार्यगतरुत्ववेग-
द्रवत्वजनने क्रमेण स्थाधिकरणनिष्ठपतनस्यंदनद्रवणजनने च भवत्यसमवायित्वं,
गुरुत्ववेगयोरभिधाते निमित्तत्वं, द्रवत्वस्य च संघट्टे निमित्तत्वम् । एवं मेर्याका-
शसंयोगो वंशदलाकाशविभागश्च शब्दोत्पत्तावसमवायी, मेरिदंसंयोगो वंशदल-
द्रवविभागश्च निमित्तमिति ॥ १८ ॥—

अथ प्रादेशिको भवेत् ॥

वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ १९ ॥

अथ व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वाभ्यां द्विविधतामाह—अथेति । बुद्ध्यादिनवकं
शब्दश्च संयोगविभागो च प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः । तदितरविशेषगुणानां व्याप्य-

वृत्तित्वमर्थतो ज्ञेयम् । विभाव-यात्मनि शरीरावच्छेदेन ज्ञानादिकं जायते न सर्वत्र,
एवमाकाशे शब्दोऽपि क्वाचित्को न सार्वत्रिकः । एवं शाखामूलावच्छेदेनैकस्मिन्त्रे
संयोगतदभावौ स्वः । एवं विभागतदभावावपि द्रष्टव्यौ, रूपाद्यस्तु नैवं किन्तु
सर्वदेशावच्छेदेन स्वाश्रये वर्तन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ॥

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ २० ॥

एवं गुणानामवान्तरविशेषं प्रपद्य प्रत्येकं रूपादिगुणं क्रमान्तिरूपयति—चक्षु-
र्ग्राह्यमिति । रूपं चक्षुर्ग्राह्यं भवेत् । यद्यपि चक्षुर्ग्राह्यत्वं घटादी संख्यादी रूपत्वादी
चातिव्याप्तं तथापि चक्षुर्ग्राह्यो विशेषगुणो रूपमिति बोध्यम् । द्रव्यादेहरत्नभक्तं
साक्षात्कारसाधनं, तदेव दर्शयति—चक्षुष इति । चक्षुषा द्रव्यगुणकर्मसामान्याना
प्रत्यक्षजनने चद्रूतरूपं सहकारि स्यात् । गृह्णाति चक्षु संबंधादालोकोद्भूतरूपयो-
रितिप्रायुक्ते, तत्र रूपं शुक्लादिकमनेकधा अनेकप्रकारं शुक्लीतरकनीलहरितव-
पिशचित्रभेदात्सप्तविधमित्यर्थः । तत्र पृथिव्यां सप्तविधमप्यभास्वरं शुक्रं तेजसि
भास्वरं शुक्रमिति प्राक् प्रपथितं । किंच नीलपीतायवयवारण्ये अवयविनि परस्पर-
प्रतिबन्धेन नीलपीतायनुत्पत्त्या नीरुपत्वे चाप्रत्यक्षत्वापरत्या रूपवत्समवेतत्वस्य
च प्रत्यक्षप्रयोजकत्वे गौरवापरत्या एकं चित्रमित्यनुभवेन चावयवगतनानामातीय-
रूपवद्भवेनावयविनि विजातीयं चित्रमेकं रूपमारभ्यत इत्यभ्युपेयम् । एवं चित्र-
स्पर्शोऽपि स्वीकार्यः । चित्ररसगंधौ तु नास्तीक्रियेते अवयवगतरसगंधाभ्यामेव
रसगंधोपलम्भसंभवेऽवयविनो नीरसत्वे निर्गन्धत्वेऽपि वा क्षतेरभावादिति ॥२०॥

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ॥

तद्विभजते—जलादीति । आदिपदेन तेजोप्रहणं, जलतेजसोः परमाणौ
तद्रूपं नित्यमजन्यम् । अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपातिरिक्तं पृथिवीपरमाणुगर्तं
सावयवपृथिवीजलतेजोर्गतं च सहेतुकं जन्यं, पृथिवीपरमाणोवपि पाकेन रूपा-
न्तरोत्पत्त्यभ्युपगमात् । अवयविगतं रूपं त्ववयवगतरूपाज्जायते एव ॥—

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ २१ ॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥

रसं निरूपयति—रस इति । रसनाग्राह्यत्वं रसत्वेऽपीति तद्व्यापृत्तये गुणार्थं
देयम् । रसनाग्राह्यो गुणो रस इत्यर्थः । मधुरादिः आदिपदेनाम्रलवणकटुवपावति-

क्तग्रहणम् । अनेकधा पद्धिधः । पृथिव्यां षोडा, जले मधुर एवेत्युक्तं प्राक् । रसज्ञाया रसनाया रामनप्रत्यक्षजनने विषयतासंबन्धेन रसः सहकारी कारण-
मित्यर्थः । नित्यतादि नित्यताऽनित्यता च, पूर्ववत्, जलपरमाणौ नित्यः तद्विधे
जलपृथिवीगतश्चानित्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥—

घ्राणग्राहो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ २२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेषा परिकीर्तितः ॥

गन्धमाह—घ्राणग्राह इति । घ्राणग्राहो गुणो गन्ध इत्यर्थः । गन्धत्वेतिप्र-
संगवार्णाय गुण इति । घ्राणस्यैव घ्राणजप्रत्यक्षे उपकारकः सहकारिकारणमित्य-
र्थः । सौरभः सुरभिः । असौरभः असुरभिः । द्विविधोऽपि पृथिव्यामेव वर्तते ज-
न्यथेति बोध्यम् ॥ २२ ॥

स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः ॥ २३ ॥

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ॥

स्पर्शं निरूपयति—स्पर्शस्त्विति । त्वग्निन्द्रियग्राहो गुणः स्पर्शः, स च त्वचः
स्पर्शनप्रत्यक्षजनने उपकारकः सहकारी । तं विभजते—अनुष्णेति । अनु-
ष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः, शीतो जले, उष्णस्तेजसीति विद्वृतं प्राक् ॥ २३ ॥

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ २४ ॥

कठिनकोमलतादिस्पर्शविशेषस्याधिकरणमाह—काठिन्यादीति । कठिनमु-
कुमारौ पृथिव्यामेव स्पर्शौ नान्यत्रेत्यर्थः । नित्यतादि नित्यत्वमनित्यत्वं च पूर्ववत्,
जलतेजोवायुपरमाणुगताः स्पर्शाः नित्यास्तद्विधा जलतेजोवायुभूमिभूमिपरमाणु-
गतास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ॥

एवं निरूपितरूपादिगुणचतुष्टयस्य पाकजत्वापाकजत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह—ए-
तेषामिति । एतेषां रूपरसगंधस्पर्शानां पाकजत्वं पात्रोऽभिसंयोगस्तज्जन्यत्वं
क्षितौ पृथिव्यामेव, अन्यत्र कुत्रचिज्जलतेजोवायुषु न, अर्थात्तेषु तेषामपाकजत्वमि-
त्यर्थः । अभिसंयोगेन घटादिभ्येव श्यामरूपादिनाशेन रक्तरूपाद्युत्पादो न जलादौ
शतधा ताप्यमानेऽपीति भावः ॥—

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ २५ ॥

नैयायिकानां तु नये द्यणुकादावपीप्यते ॥

पृथिवीगतपाकेऽपि मतमेदमाह—तत्रापीति । तत्रापि पृथिव्यवयवेष्वपि मूले परमाणौ पाकः स्यान्न द्यणुकादिषु, वैशेषिके नये पीलुपाकवादिवैशेषिकशास्त्रे । ते खेवं मन्यन्ते—अवयव्याकान्तावयवेषु पाको न संभवतीत्यतोऽभिसंयोगेनावयवविनाशे स्वतन्त्रेष्ववयवेष्वेव पाकः । तथाहि बहिसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागो नारम्भकसंयोगनाशाद्यणुकनाशः, पश्चात्परमाणौ इयामं रूपं विनश्यति रक्तं रूपं चोत्पद्यते, ततो रक्तपरमाणुषु द्रव्यारम्भानुगुणक्रियया विभागपूर्वसंयोगनाशारम्भकसंयोगैर्द्यणुकं ततो द्यणुके रक्तं रूपं चोत्पद्यते, एवं द्यणुकादिद्वारा पुनरुत्पत्तिः । तत्र परमाणौ रक्तरूपीत्यतौ परमाणुः समवायी तेजसंयोगोऽसमवायी अदृश्यादिकमुष्णस्पर्शय निमित्तं, द्यणुकादौ रक्तरूपोत्पत्तौ तु द्यणुकादिः समवायी परमाण्वादिरुक्तरूपं त्वसमवायी, अन्यत्सर्वं निमित्तमिति बोध्यम् । नैयायिकानां पिठरपाकवादिनां नये शास्त्रे तु द्यणुकादावपि । अपिशब्दः समुच्चये । परमाणुपर्यन्तेष्ववयवेषु अवयविति च पाक इष्यते । अवयवित्वां हि सच्छिद्रत्वादभेरवयवाः सूक्ष्मास्तदन्तःप्रविशन्तीति नावयव्याकान्तावयवेषु पाकासंभव इत्यनन्तावयवनाशोत्पत्तिकल्पनाया गौरवपराहृतत्वादवयविति तदवयवेषु च युगपत्पाक इति कल्पना लघीयसीति ॥ २५ ॥—

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ २६ ॥

अथ संख्यां निरूपयति—गणनेति । गणनाव्यवहारे एको द्वौ दश षोडश शतं सहस्रमित्यादिपरिच्छेदकरणे हेतुरसाधारणं कारणं संख्याभिधीयते, सा च संख्यैकत्वादिपरार्थपर्यन्ता भवति । तदुक्तं—

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ॥

धर्तुदमज्जं सर्वं निखर्वमहापद्मशंखस्तस्मात् ॥ १ ॥

जलधिधान्त्यं मध्यं परार्थमिति दशगुणोत्तरं संज्ञाः ॥

संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृतास्त्रज्ज्ञैरिति ॥ २ ॥ २६ ॥

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ॥

द्विजादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥ २७ ॥

तत्रैकत्वं विमज्जते—नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वाकाशादिष्वेकत्वं नित्यं

नित्ये च षट्पटापेक्षत्वमित्यं कारणगतैकत्वगन्वत्यात्कार्यैकत्वस्य । द्वित्वादयः परार्थाताः संख्याभेदाः सर्वत्रानित्याः । तत्र हेतुमाह—अपेक्षाबुद्धिजा इति । अपेक्षाबुद्धिरपे नश्यमाणलक्षणा अयमेकोऽयमेक इत्याकारा ततो जायते ॥ २७ ॥

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ॥

उत्पत्तानामधिकरणमाह—अनेकाश्रयेति । एते द्वित्वादयोऽनेकाश्रयपर्याप्ताः द्वित्वं द्वयोस्त्रित्वं त्रिषु चतुष्ट्वं चतुर्षु पर्याप्तं, पर्याप्तित्थ कश्चित्संबन्धविशेषः ॥—

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः ॥ २८ ॥

तेषां नाशप्रामाणीमाह—अपेक्षाबुद्धिरिति । तत्रेयं रीतिः—अयमेकोऽयमेक इत्यपेक्षाबुद्ध्या द्वयोर्द्वित्वं जायते, तत्र द्वौ पदौ समवायिनौ, प्रत्येकमेकत्वं चासमवायि, अपेक्षाबुद्धिश्च निमित्तं, साच त्रिक्षणावस्थायिनी । तथाहि आदावपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वं जायते, ततो द्वित्वत्वनिर्विकल्पकं ज्ञानं, ततो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वज्ञानं तदैवापेक्षाबुद्धिनाशस्ततो द्वित्वनाश इति, यतो यन्निमित्तमाश्रित्य जाता द्वित्वादयस्तत्राशे नश्यन्तीति । अतएव यदीयापेक्षाबुद्धिजास्तस्यैव प्रत्यक्षा गान्यस्येति ॥ २८ ॥

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ॥

गन्वपेक्षाबुद्धिः कीदृशीत्यत आह—अनेकैकत्वेति । अनेकैकमेकत्वादीनामयमेकोऽयमेकोऽयमेक इत्येवंरूपा या बुद्धिः साऽपेक्षाबुद्धिः । अतीन्द्रियेष्वपेक्षाबुद्धिर्योगिनामीयास्य च भवतीत्यर्थः ॥

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ २९ ॥

अणु दीर्घं महद्भस्वमिति तद्भेद ईरितः ॥

अनित्ये तदनित्यं सान्चित्ये नित्यमिहेष्यते ॥ ३० ॥

परिमाणं निरूपयति—परिमाणमिति । अयं दीर्घोऽयमणुऽयं महानयमण्विति मानव्यवहारस्यासाधारणं कारणं परिमाणं, तद्विभजते—अण्विति । नावप्रथामोऽत्र निर्देशः । अणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वमित्येदावतुर्विधमित्यर्थः । तत्राणुव्यसमानाभयं ह्रस्वत्वं महत्त्वसमानाभयं दीर्घत्वमिति त्रियमः । तच्चतुर्विधं परिमाणमनित्ये षट्पादावनित्यं, नित्ये चाकाशादौ नित्यम् ॥ २९—३० ॥

संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥

अनित्यं

तत्रानित्यस्य त्रिधोत्पत्तिमाह—संख्यात इति । अनित्यमिति पूर्वत्रान्वेति । अनित्यं परिमाणं क्वचित्संख्यातः कापि परिमाणात्कचन प्रचयाच्च जायते ॥—

द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

तत्र संख्याजन्यं परिमाणमुदाहरति—द्व्यणुकादाविति । आदिपदेन द्व्यणुकं गृह्यते । द्व्यणुकत्र्यणुकयोः परिमाणं संख्याजन्यं परमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्यातो द्व्यणुकनिष्ठत्रित्वसंख्यातश्च जायते न परमाणुद्व्यणुकपरिमाणतत्त्वधात्वे परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया द्व्यणुकस्याणुतरत्वं त्र्यणुकस्य चाणुतरतमत्वापत्त्याऽचाणुपत्वं स्यादिति प्राक् प्रपञ्चितम् ॥ ३१ ॥

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

परिमाणजपरिमाणमाह—परिमाणमिति । घटादौ परिमाणं परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यमुच्यते ॥—

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जायते ॥ ३२ ॥

परिमाणं तूलकादौ

प्रचयजपरिमाणमुदाहर्तुं प्रचयं तावन्निरूपयति—प्रचय इति । अवयवानां शिथिलोऽदृढः संयोगः प्रचयः तेन प्रचयेन तूलकादौ परिमाणं जन्यते, तूलपिंडादिपरिमाणं प्रचयजन्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥—

नाशस्ताश्रयनाशतः ॥

परिमाणनाशे सामग्रीमाह—नाश इति । परिमाणस्येति विपरिणमनीयम् । आश्रयस्य परिमाणवतो नाशतः परिमाणनाशो भवति, अतएव शरीरावयवोपचयेन परिमाणान्ययात्वदर्शनेन पूर्वपरिमाणनाशहेतुतदाश्रयपूर्वावयवविनाशोऽभ्युपेयते इति ॥—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावत्त्विति । पृथक्प्रत्ययस्य इदमस्त्वापृथगिति व्यवहारस्य कारणमसाधारणं निमित्तं पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात्तच्च संख्यावद्गण्यम्, एकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं, द्विपृथक्त्वादिकं सर्वत्रानित्यमपेशाद्द्विजन्यमनेकाश्रयपदोत्तमपेशाद्दिनाशानाद्यं चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ॥

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ३४ ॥

नन्विदमस्मात्पृथगित्यादिप्रतीतावर्थतोऽन्योन्याभाव एव प्रतीयते तत्कथं पृथक्त्वं नाम गुणान्तरं निरूप्यते तत्राह—अन्योन्याभावत इति । अस्य पृथक्त्वस्यान्योन्याभावतश्चरितार्थत्वमन्योन्याभावेनोपक्षीणत्वं तदन्तर्भाव इति यावन्न इष्यते नाभ्युपेयते, तत्र हेतुः हि यस्मादिदमस्मात्पृथक्-घटः पटात्पृथ-गिति, इदं न-घटः पटो नेति च प्रतीतिर्विलक्षणा, सा च विषयभेदमन्तरानुपपत्ता स्वविषयमन्योन्याभावमिदं पृथक्त्वं नाम गुणान्तरमर्थापयति । अन्यथा घटात्पटो नेत्यपि प्रयुज्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोरभिलितयोर्या प्राप्तिमिलनं सा संयोगः । इमौ संयुक्ताविति प्रतीत्यसाधारणकारणं संयोग इत्यर्थः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ३५ ॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगज्ञो परः ॥

तं विभजते—कीर्तित इति । एष संयोगः अन्यतरकर्मज उभयोरैकस्य क-र्मणा जायते यः स प्रथमः । उभयस्पन्दजन्यः उभयोर्द्वयोः स्पन्देन कर्मणा जा-यते यः स द्वितीयः । संयोगाज्जायते यः स संयोगजसंयोगोऽपरस्तृतीयः ॥ ३५ ॥

आद्यस्तु श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

मेययोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तुरुकुम्भयोः ॥ ३७ ॥

तृतीयः स्यात्

क्रमेण तानुदाहरति—आदिम इति । श्येनकियया श्येनशैलसंयोगः, आदि-पदाद्दत्तकियया हस्तपुस्तकादिसंयोग आदिमोऽन्यतरकर्मजः । मेययोर्दुग्धार्थ परस्परामिषावनकियया यः सन्निपातः संयोगः स द्वितीय उभयकर्मजः । एवं मातृयोः सन्निपातोऽपि । कपालतरुः कारणाकारणयोः संयोगस्तद्वज्जम्भयोः कार्या-कार्ययोरेव संयोगः स तृतीयः संयोगजसंयोगः स्यात् । एवं हस्तपुस्तकसंयोगा-त्कार्यपुस्तकसंयोगोऽप्युदाहार्यः ॥ ३७ ॥

संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं

तत्रानित्यस्य त्रिधोत्पत्तिमाह—संख्यात इति । अनित्यमिति पूर्वत्रान्वेति । अनित्यं परिमाणं क्वचित्संख्यातः कापि परिमाणात्क्वचन प्रचयाच्च जायते ॥—

द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ ३१ ॥

तत्र संख्याजन्यं परिमाणमुदाहरति—द्व्यणुकादाविति । आदिपदेन त्र्यणुकं गृह्यते । द्व्यणुकत्र्यणुकयोः परिमाणं संख्याजन्यं परमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्यातो द्व्यणुकनिष्ठत्रित्वसंख्यातश्च जायते न परमाणुद्व्यणुकपरिमाणतत्त्वथात्वे परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकतया द्व्यणुकस्याणुतरत्वं त्र्यणुकस्य चाणुतरतमत्वापत्त्याऽचाक्षुषत्वं स्यादिति प्राक् प्रपञ्चितम् ॥ ३१ ॥

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

परिमाणजपरिमाणमाह—परिमाणमिति । घटादौ परिमाणं परिमाणजं कपालादिपरिमाणजन्यमुच्यते ॥—

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जायते ॥ ३२ ॥

परिमाणं तूलकादौ

प्रचयजपरिमाणमुदाहर्षं प्रचयं तावन्निरूपयति—प्रचय इति । अवयवानां शिथिलोऽदृढः संयोगः प्रचयः तेन प्रचयेन तूलकादौ परिमाणं जन्यते, तूलपिंडादिपरिमाणं प्रचयजन्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥—

नाशस्त्वाश्रयनाशतः ॥

परिमाणनाशे सामग्रीमाह—नाश इति । परिमाणस्येति विपरिणमनीयम् । आश्रयस्य परिमाणवर्तो नाशतः परिमाणनाशो भवति, अतएव शरीरावयवोपचयेन परिमाणान्वयात्त्वदर्शनेन पूर्वपरिमाणनाशहेतुतदाश्रयपूर्वावयविनाशोऽभ्युपेयते इति ॥—

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वं निरूपयति—संख्यावत्त्विति । पृथक्प्रत्ययस्य इदमस्मात्पृथगिति व्यवहारस्य कारणमसाधारणं निमित्तं पृथक्त्वं नाम गुणः स्यात्तच्च संख्यावज्ज्ञेयम्, एकपृथक्त्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं, द्विपृथक्त्वादिकं सर्वत्रानित्यमपेक्षाद्विजन्यमनेकाश्रयपर्याप्तमपेक्षावृद्धिनाशनादयं चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ॥

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥ ३४ ॥

नन्विदमस्मात्पृथगित्यादिप्रतीतात्वयंतोऽन्योन्याभाव एव प्रतीयते तत्कथं पृथक्त्वं नाम गुणान्तरं निरूप्यते तत्राह—अन्योन्याभावेत इति । अस्य पृथक्त्वस्यान्योन्याभावतश्चरितार्थत्वमन्योन्याभावेनोपक्षिणत्वं तदन्तर्भाव इति यावन्न इष्यते नाभ्युपेयते, तत्र हेतुः हि यस्मादिदमस्मात्पृथक्—घटः पटात्पृथ-
गिति, इदं न-घटः पटो नेति च प्रतीतिर्विलक्षणा, सा च विषयभेदमन्तरानुपपत्त्या
स्तद्विषयमन्योन्याभावमिच्छं पृथक्त्वं नाम गुणान्तरमर्थापयति । अन्यथा घटात्पटो
नेत्यपि प्रयुज्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । अप्राप्तयोरमिलितयोर्वा प्राप्तिर्मिलनं
सा संयोगः । इमी संयुक्तायिति प्रतीत्यसाधारणकारणं संयोग इत्यर्थः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ३५ ॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगज्ञो परः ॥

तं विमजते—कीर्तित इति । एष संयोगः अन्यतरकर्मज उभयोरैकस्य क-
र्मणा जायते यः स प्रथमः । उभयस्पन्दजन्यः उभयोर्द्वयोः स्पन्देन कर्मणा जा-
यते यः स द्वितीयः । संयोगाजायते यः स संयोगजसंयोगोऽपरस्त्वृतीयः ॥ ३५ ॥

आद्यस्तु श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ३६ ॥

भेषयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुंभयोः ॥ ३७ ॥

तृतीयः स्यात्

क्रमेण तानुदाहरति—आदिम इति । श्येनक्रियया श्येनशैलसंयोगः, आदि-
पदाद्भक्तक्रियया दह्यपुस्तकादिसंयोग आदिमोऽन्यतरकर्मजः । भेषयोर्बुद्धार्थ
परस्परामिधावनक्रियया यः संनिपातः संयोगः स द्वितीय उभयकर्मजः । एवं
महयोः संनिपातोऽपि । कपालतरुः कारणाकारणयोः संयोगस्तरुकुंभयोः कार्या-
कार्ययोः संयोगः स तृतीयः संयोगजसंयोगः स्यात् । एवं दह्यपुस्तकसंयोगा-
त्कार्यपुस्तकसंयोगोऽप्युदाहार्यः ॥ ३७ ॥

कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ॥

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ३८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

पुनः कर्मजसंयोगं विभजते—कर्मजोऽपीति । अभिघातो दण्डादिना मेर्यादेस्ताडनं, नोदनं हस्तादिनाङ्गुलिकादेः क्षेपणम् । आदिमोऽभिघातः, शब्द-हेतुर्दण्डादिना हुन्दुभ्यादौ ताडिते शब्दोत्पत्तिदर्शनाद्, द्वितीयो नोदनाख्यः संयोगः शब्दाहेतुः करादिनाङ्गुलिकादौ क्षिते शब्दोत्पत्त्यनुभवाद् ॥ ३८ ॥

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ॥

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवः परः ॥ ३९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्याद्

विभागं निरूपयति—विभागोऽपीति । इमौ विभक्तावपि प्रत्ययात्ताधारण-कारणं विभागः । खोऽपि त्रिधा एककर्मोद्भवोऽन्यतरकर्मजः, द्वयकर्मोद्भव उभय-कर्मजः, विभागजो विभागजविभागः । उदाहरणानि प्रागुक्तान्येव । श्येनक्रियया श्येनशैलविभागोऽन्यतरकर्मजः, मेपयोर्मल्लयोर्वा कर्मभ्यां विभाग उभयकर्मजः, कपालतद्विभागात्कुंभतद्विभागो विभागजविभागः ॥ ३९ ॥

तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ॥

हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ ४० ॥

अन्वयं विभजते—तृतीय इति । तृतीयो विभागजविभागोऽपि द्विधा द्विप्रकारो भवेत् । एको हेतुमात्रविभागोत्थः कारणमात्रविभागजन्यः । द्वितीयो हेत्वहेतु-विभागजः कारणाकारणविभागजश्चेति, तत्र द्वितीयः कपालतद्विभागात्कुंभतद्विभागो हेत्वपुस्तकविभागात्कायपुस्तकविभागः प्रागुक्त एव । प्रथमस्तु यत्र कपाल-स्याकाशादिविभागो जायते स विभागो हेतुमात्रविभागजः कपालाकाशविभागस्य कपालद्वयविभागजन्यत्वात् । नच कपालकर्मणा कपालद्वयविभागवत् कपालाकाश-विभागोऽपि जन्यतामिति वाच्यम् । आरम्भकसंयोगपरिपन्थिविभागजनकस्य कर्मणस्त्वदनारम्भकसंयोगपरिपन्थिविभागजनकत्वासंभवादन्यथोद्भूतमात्राणं कमलकुं-द्वलं भज्येतेति ॥ ४० ॥

परत्वमपरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ॥

दैशिकं कालिकं चेति मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ ४१ ॥

परत्वापरत्वे निह्नयति—परत्वमिति । परापरव्यवहारासाधारणकारणे पर-
त्वापरत्वे विभजते—परत्वमिति । दैशिकं दिक्कृतं कालिकं कालकृतम् । दिक्कृत-
गोराधनं निर्दिशति—मूर्तं एवेति । मूर्ते परिच्छिन्नपरिमाणवलेव पदार्थे दैशिकं
परत्वमपरत्वं वर्तते । तत्रापि दूरस्थे परत्वं समीपस्थेऽपरत्वम् ॥ ४१ ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादिति रितम् ॥ ४२ ॥

तदेव विज्ञोति—परत्वमिति । दिक्कृतं परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतोऽप-
रत्वं च मूर्तसंयोगाल्पत्वज्ञानतः स्यात् । अयमर्थः । अत्रावधित्वात् तृतीयापेक्षा
यदपेक्षया यस्माद्यो बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितः स तदपेक्षया तस्मात्परः, यथा कुक्ष-
क्षेत्राद्दरिद्वारमपेक्ष्य वाराणसी परा । यदपेक्षया च यस्माद्योऽल्पतरमूर्तसंयोगान्त-
रितः स तदपेक्षया तस्मादपरः, यथा कुक्षेत्राद्दाराणसीमपेक्ष्य हरिद्वारमपरमिति ।
दैशिकपरत्वापरत्वयोः साधयपिठौ समवायिनौ ॥ ४२ ॥

तयोरसमवायी तु दिवसंयोगस्तदाश्रये ॥

असमवायिनमाह—तयोरिति । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये दिक्संयो-
गस्तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वोरसमवायी । अपेक्षाबुद्ध्यादि निमित्तम् ॥ ४२ ॥

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ ४३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ॥

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः ॥ ४४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नागस्तेषां निरूपितः ॥

कालश्रुते परत्वापरत्वे तु अन्यदन्वये एव, तत्रापि ज्येष्ठे परत्वं कनिष्ठे चापरत्वं,
तदेव विज्ञोति—दिवाकरेति । दिवाकरः सूर्यस्वस्य परिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतः
कालिकं परत्वं तदीयाल्पत्वबुद्धितः सूर्यपरिस्पन्दाल्पत्वज्ञानतः कालिकमपरत्वं भ-
वेत् । अयं भावः । यत्सूर्यस्वन्दापेक्षया यस्य सूर्यस्वन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः, यस्य च
यत् न्यूनः स कनिष्ठो, यथा चैत्रीयसूर्यस्वन्दापेक्षया मैत्रीयसूर्यस्वन्दोऽधिकोऽत्रैत्र्या-

न्मैत्रो ज्येष्ठो मैत्रापेशमात्मसूर्यस्सन्दकधैत्रः कविष्ट इति कालिकपरत्वापरत्वयोज्ये-
ष्टकनिष्टपिण्डौ समवायिनौ, कालपिण्डयोः संयोगस्त्वसमवायी, अपेशाबुद्ध्यादिकं-
निमित्तमिति बोध्यम् । अतएवापेशाबुद्धिनाशेन तेषां दैशिककालिकपरत्वादीनां
नाशो निरूपितः ॥ ४३-४४ ॥—

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ ४५ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ॥

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ ४६ ॥

बुद्धिं निरूपयिष्यन् प्राङ्निरूपितं तद्भेदं स्मारयन्ननिरूपितं च निरूपयितुं
प्रतिजानीते—बुद्धेरिति । बुद्धिं विभजते—अप्रमेति । अप्रमा अयथार्थज्ञानं,
प्रमा च यथार्थज्ञानम् ॥ ४५-४६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ ४७ ॥

अप्रमां लक्षयति—तच्छून्य इति । तच्छून्ये तदभाववति या तन्मतिः
तत्प्रकारकं ज्ञानं सा अप्रमा स्यात्, यथा रजतत्वाभाववति शुक्तिशकले रजत-
त्वप्रकारकं ज्ञानमप्रमा । तां विभजते—तत्प्रपञ्च इति । विपर्यासो विपर्ययः
संशयश्च तत्प्रपञ्चोऽप्रमामेद इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः संखादौ पीतवामतिः ॥

मवेन्निश्चयरूपा सा

तत्र विपर्ययं दर्शयति—आद्य इति । देहेष्वात्मत्वान्येषु या निश्चयरूपाऽऽ-
त्मबुद्धिः यद्गीरोऽहं कुरोऽहमित्याद्यात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं, निर्णयात्मकं ज्ञानं, या च
संखादौ पीतत्वाभाववति निश्चयरूपा पीतता मतिर्निर्णयात्मकं ज्ञानं पीतः संख
इति पीतत्वप्रकारकं ज्ञानं, सा मतिराद्यो विपर्यासो भ्रम उच्यते ॥—

संशयोऽप्य प्रदर्श्यते ॥ ४८ ॥

किंस्त्रिन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ॥

संशयं लक्षयितुमाह—संशयोऽथेति । किंस्त्रिदिति निपातो पित्तकं । अर्थ
पुरे दृश्यमानः किं नरोऽप्यवा स्थाणुरित्याकारिका बुद्धिः संशय इत्यर्थः ॥ ४८ ॥—

तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ ४९ ॥

स संशयो मतिर्या सादेकत्रामात्रभावयोः ॥

प्रसंगाक्षिण्यसंशययोर्लक्षणमाह—तदभावेति । यथाऽयं षट् इति षट्त्व-
प्रकारकं तदभावाप्रकारकं ज्ञानं निश्चयः, एकत्रैकलिन्बन्निनि भवान्भावयोर्धो मति-
विद्वद्भावाभावप्रकारकं यज्ज्ञानं स संशयः । यथा नरो वा स्थानुर्वैलत्रैकलिन्ब-
मिणि वृक्षे विद्वत्तरत्वस्याशुन्वावगाहिनी मतिः संशयः । सन्हातवमस्यापि
भावाभावावगाहिलात्तत्रातिव्याप्तिवारणायैकत्रेति । यथे द्रव्यमित्यादौ तद्वारणाय
विरहेति ॥ ४९ ॥—

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ ५० ॥

संशये बीजमाह—साधारणेति । आदिपदेनासाधारणवर्नज्ञानसंग्रहः । यथा
पुरुषस्याणुभवसाधारणमुचैष्टं एष्टा स्वापुर्वा पुरुषो वेति संशयः साधारणवर्न-
जन्यः । असारणधर्मजस्तु यथा—शब्दनाप्रवृत्ति शब्दत्वं विलानिलानुगमन-
गत्य शब्दो निलोऽनिलो वेति संशयः ॥ ५० ॥

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥

पित्तद्रुत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मनः ॥ ५१ ॥

अथ प्रसंगात्प्रमाप्रमयोस्तत्तत्तन्वोः परस्वत्वाद्दुमयोस्तन्वो हेतुं तादृश—
दोष इति । अप्रमोत्वत्तौ दोषः प्रमोत्वत्तौ च गुणः कारणनिर्लभः । दोषं निरूप-
यति—पित्तेति । क्वचित्पित्तपीतिमादिप्रमे पित्तं, कापि चन्द्रादिसिद्धादौ दूरत्वं
कापि रजतादिप्रमे दूरत्वसादृश्यज्ञानादि, रव्यादौ मन्दाव्यक्त्यादिविशोल्यादौ
मंडूकवसाप्रनादि । एतौ दोषानां नानाविधत्वम् ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ॥

सन्निकर्षो गुणस्तु साद्

अथ प्रमाचतुष्टये प्रमादुनानाह—प्रत्यक्षे चिति । विशेषणवतां विशेष्येण
षट्तादिमत्ता षटादिना समं गद् सन्निकर्षेष्वष्टादिसिद्धिसंशयोः प्रत्यक्षे प्रत्यक्ष-
प्रमोत्वत्तो गुणः, शुभ्ये रजतादिरूपे प्रमात्वं मान्दिति विशेषणवतांपुरुषम् ॥—

प्रत्यक्षत्वं प्रकाशप्रकारिणोश्च संबन्धं नावगाह्ये भ्रमस्य तदभाषयति
 तद्वद्वत्तत्त्वायाश्च तद्वति तत्प्रकारकत्वादस्य च निष्कारकत्वादुभयै-
 वान्वयः ॥ ५५ ॥

प्रमात्वं न स्वतोऽग्रत्वं संशयानुपपत्तितः ॥ ५६ ॥

प्रत्यक्षयोरुपगतौ परतस्त्वं प्राह्ण्यमपि । अप्रमाया ज्ञातौ परतस्त्वं सर्व-
 स्त्वं, प्रमाया ज्ञातौ स्वतस्त्वं ज्ञेयिदाहुस्तत्रिणोह—प्रमात्वमिति । प्रमात्वं
 मत्प्रत्यक्षार्थं स्वतो न प्रमात्वं किंतु परतोऽनुमानादिना, तत्र हेतुः संशया-
 नुपपत्तौ, यदि प्रमात्वं स्वतो ज्ञेयं तदाऽनभ्यासदशायागुत्पत्तये जलज्ञाने
 ईशाने न वेति संशयो न स्यात् । अयमर्थः, ज्ञानगतप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम
 तद्वद्वत्प्रामाणीयात्त्वं, तदतिरिक्तप्रामाण्यत्वं परतस्त्वं, सा च सामेपी गुरुमते
 कथं ज्ञानमेव, भट्टने तु ज्ञानजन्या ज्ञानतौ, गुरोरपि तु त्वनुभवसाधन
 नैः ज्ञानगतप्रामाण्यं स्वतो ज्ञेयं तदेवं विचार्यम्—अनभ्यासदशोत्पत्तये ज्ञाने ज्ञातं
 र श, भाष्ये ज्ञाने ज्ञाते तद्वत्प्रामाण्यस्यापि ज्ञातत्वान्नमोत्पत्तये जलज्ञानं प्रमा न
 र्हेति संशयो न स्यात् । द्वितीयेऽपि धर्मिज्ञानाभावात्संशयो न स्याद्वदति च संश-
 येऽपि ज्ञानगतप्रामाण्यं परतो गृह्यत इत्येवोक्तिं पर्याप्तः । तथाहि प्रथमे जलं
 ज्ञानं तत्र गत्वा जलं लब्ध्या पथाऽनुमितिरेव ईदं मयोत्पत्तं जलज्ञानं प्रमा
 र्त्वंऽनुमितिजन्यत्वात्तद्विरेकेऽप्रमात्वमिति । एवमप्रमायाप्यप्रमात्वं पुरोवर्तिनि तद-
 न्यस्य तेन ज्ञानेन प्रहीतुमशक्यत्वात्परत एव गृह्यत इति तु सर्वसंमतम् ॥५६॥

वाचित्स्थले तर्कः शंकाया निवर्तको भवति । तर्को नाम व्याप्यारोपेण व्यापका-
रोपः, यथा धूमयति बह्वपनुमाने कृते धूमोऽस्तु मास्तु वहिरिति केनचिद्व्यभिचारै
शंकिते तद्विचारणाय यद्यत्र वह्निं स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति हेतुं विना कार्यो-
नुद्दयलक्षणसूक्तः प्रयुज्यते तत्र बह्वपभावो व्याप्यो धूमाभावस्तु व्यापकः । तेन
तर्केण धूमस्तु दृश्यतेऽतो वहिरप्यस्तीत्यनुमितिप्रतिबंधकव्यभिचारशंकानिवृत्त्या-
नुमितिदार्यं भवति । क्वचिदित्युक्त्वा क्वचिद्भूयोदर्शनेन कापि सत एव व्यभि-
चारशंकानिवृत्तिर्भवतीति सूच्यते ॥ ५७ ॥

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ॥

स उपाधिर्भवेत्

अत्रैव प्रसङ्गात्परकीयव्याप्तिप्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिमाह—साध्यस्येति । सा-
ध्यस्य व्यापकः साध्यसमानाधिकरणाल्यन्ताभावाप्रतियोगी, हेतोः साधनसा-
व्यापकः साधनसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगी यः स उपाधिः, पूर्वतो
धूमवान्वहेरित्यत्राद्रेन्धनसंयोग उपाधिः, यत्र धूमस्तत्राद्रेन्धनसंयोग इति साध्य-
व्यापकता, यत्र वह्निस्तत्राद्रेन्धनसंयोग इति तु नायोगोलके तदभावादिति
साधनाव्यापकता ॥—

तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ ५८ ॥

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ॥

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥ ५९ ॥

उपाधेर्बैविध्यमभिप्रेत्य सर्वसाधारणलक्षणप्रदर्शनायाह—तस्येति । तस्योपा-
धेरयं वक्ष्यमाणो निष्कर्षो निर्गलितार्थः प्रदर्श्यते । तमेवाह—सर्व इति ।
येषामुपाधीनां हेतोः साधनस्य एकाश्रये एकस्मिन्नधिकरणे स्वसाध्यव्यभिचा-
रिता स्वमुपाधिः स्वस्य साध्यस्य च व्यभिचारिता ते सर्वे उपाधयः स्युः । कीदृ-
शास्ते ? साध्यसमानाधिकरणाः साध्येन समानमधिकरणं येषां ते साध्याधिकरणे
येषां व्यभिचारो नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र सामान्यलक्षणलाभाय यद्दर्मावच्छिन्नत्वं
साध्ये तद्दर्मावच्छिन्नत्वं साधने च क्रमाद्विशेषणं देयम् । तथा च यद्दर्माव-
च्छिन्नसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति तद्दर्मावच्छिन्नसाधनवन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुपाधिलमिति लक्षणं पर्यवसन्नम् । तथाहि—उपाधिभि-
विधः—केवलसाध्यव्यापकः, पक्षदर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, साधनावच्छिन्न-

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥

दुःखं लक्षयति—अधर्मोति । अधर्मतो वेदनिषिद्धकर्मजन्यादृष्टतो जन्मं सचेतसां प्राणिमात्रस्य स्वाभाविकद्वेषविषयं दुःखमित्यर्थः ॥—

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ॥ ६५ ॥

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥

इच्छां निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा कामो राग इति यावत् । सा च द्विधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च । तत्रेच्छाविषयफलस्वरूपं तद्गोचरेच्छोत्पत्तौ हेतुं च निर्दिशति निर्दुःखत्व इति । निर्दुःखत्वं तु साभावः सुखं च फलं पुरुषार्थं, तत्र चेच्छा तज्ज्ञानादेव तयोर्निर्दुःखत्वमुखयोर्ज्ञानादेव जायते फलविषयकेच्छाजनने फलज्ञानमेव हेतुरित्यर्थः । उपायगोचरेच्छाया हेतुमाह—इच्छेति । यदि उपाये इष्टोपायत्वधीर्भवति इदं तु साभावस्य सुप्तस्य वा साधनमिति ज्ञानं भवति तदा तदुपाये इष्टोपाये इच्छा स्यादुपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ ६५ ॥—

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ॥ ६६ ॥

तद्देतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका ॥ ६७ ॥

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥

अयेच्छाविशेषं चिकीर्षा स्वरूपतो हेतुत्वञ्च दर्शयति—चिकीर्षेति । कृतिसाध्यत्वं प्रकारो यत्र सा इच्छा चिकीर्षा । कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा । पिप्लसीलस्य पाकं कृत्या साधयितुमिच्छतीत्यर्थः । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिः कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य च ज्ञानं तद्देतुः चिकीर्षाहेतुः । चिकीर्षायां प्रतिबन्धकमाह—बलवदिति । बलवदवश्यंभावि यत् द्विष्टं द्वेषविषयमनिष्टं तद्देतुत्वस्य तत्साधनताया मतिज्ञानं प्रतिबन्धिका चिकीर्षा प्रतिबन्धातीति भावः । चिकीर्षाजनने मतान्तरमाह—तदिति । तस्य बलवदनिष्टसाहेतुत्वबुद्धेरजन-

१ यज्ज्ञानं सत्त्ववृत्तिप्रयेष्यते स पुरुषार्थं इति तल्लक्षणात् इतरेच्छानधीनेच्छा-विषयत्वमिति पत्तिनीऽर्थः ।

बलवानस्य चिकीर्षा प्रति हेतुत्वं बलवदनिष्टाधनकत्वज्ञानं चिकीर्षाकारणं
 इत्यभिमत इत्यर्थः । तेनेष्टसाधनेऽपि वृथादौ कृत्तिसाप्यताज्ञानामावाञ्च
 चिकीर्षा, कृत्तिसाप्येऽपि कृपपतनादाविष्टसाधनताज्ञानामावाञ्च चिकीर्षा, गगरल-
 मिष्टाज्ञमोजने तु बलवदनिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वाच्च चिकीर्षा ।
 कृत्तिसाप्ये इष्टसाधने बलवदनिष्टसाधने च पाकादौ चिकीर्षा मुक्ता । पाकादेरपि
 नान्तरीयकदुःखसाधनत्वाद्बलवदित्युक्तम् ॥ ६६-६७ ॥—

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेषस्य कारणम् ॥ ६८ ॥

द्वेषं कथयति—द्विष्टेति । द्वेषः क्रोधस्तत्र द्विष्टसाधनताबुद्धिर्बलवदनिष्टजन-
 कताज्ञानं कारणं, द्वेषोऽपि द्विष्टा दुःखविश्वस्तदुपायविषयश्च । तत्र दुःखस्य स्वभा-
 वत एव द्वेषविषयत्वम्, उपायस्य च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने सति तद्वचम् ॥६८॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥ ६९ ॥

प्रयत्नं निरूपयितुं विभजते—प्रवृत्तिश्चेति । प्रयत्नं कृत्तिसस्य त्रैविध्यं
 निप्रकारत्वं तान्त्रिकैः तत्रं शास्त्रं तद्देदिभिः ॥ ६९ ॥

चिकीर्षाकृत्तिसाप्येष्टसाधनत्वमतिस्त्रया ॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥ ७० ॥

प्रवृत्तिरूपवन्ने देष्टुमाह—चिकीर्षेति । चिकीर्षा कृत्तिसाप्यत्वज्ञानमिष्टसाधनता-
 ज्ञानं कार्यसमयानिकारणगोचरप्रत्यक्षं च प्रवृत्तिहेतुतिष्ठि भावः । गगरलमिष्टाज्ञ-
 भक्षणादौ बलवदनिष्टानुबन्धिभावज्ञानेन चिकीर्षाप्रतिबन्धात् प्रवृत्तिः । इष्टसाधनेऽपि
 वृथादौ कृत्तिसाप्यताज्ञानामावाञ्च चिकीर्षा, नापि तद्द्वारिका प्रवृत्तिः । कृपपतनादौ
 विष्टसाधनताज्ञानामावाञ्च प्रवृत्तिः । किंचेष्टसाधनत्वद्विष्टसाप्यत्वज्ञानबोत्सदाकी-
 न्तजत्वं विशेष्यं देयं, ततो भावियौक्यव्यये बाध्यस्य न प्रवृत्तिस्यदानीं कृत्तिसाप्य-
 साज्ञानात्, तस्य च भोजनेन प्रवृत्तिमदानीमिष्टसाधनत्वज्ञानान् । एषमुक्त्वाग-

ज्ञानमज्ञानमावाञ्च प्रवृत्तिः । अतः काम्ये स्वर्गपीष्टसाधनत्वाशिल्लनैमित्तिकबोध

प्रायश्चित्तपारेहारेष्टसाधनत्वादामिचारिके च द्वेषमहिश्रानिष्ठानुबन्धित्वज्ञानप्रति-
बन्धात्प्रयागादिमरणे च स्वर्गादीष्टभोगसाधनत्वात्प्रवृत्तिः संजायतीति ॥ ७० ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्वेषाद्विष्टसाधनताधियः ॥

निवृत्तिरूपयत्नं हेतुमाह—निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताधियो बलवदनिष्ठा-
नुबन्धित्वज्ञानाज्जातोद्वेषादनिष्टसाधनेभ्यो निवृत्तिर्भवति । तथा च बलजनभङ्गा-
दिषु वेदेनानिष्टसाधनत्वे ज्ञापिते शास्त्रज्ञानां ततो निवृत्तिर्जायत इत्यर्थः ॥—

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥ ७१ ॥

शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥

तृतीयं यत्नमाह—यत्न इति । जीवनस्य योनिः कारणं जीवनहेतुभूतो यत्नः,
स चातीन्द्रियः, तत्र मानमाह—शरीरेति । अधिकश्वासादिरूपप्राणसंचारस्य
धावनादियत्नसाध्यत्वदर्शनेन सहजप्राणसंचारस्यापि यत्नसाध्यत्वमनुमीयते । तत्र
प्रलययत्नस्तु नोपलभ्यतेऽतोऽत्र यत्नोऽतीन्द्रियः ॥ ७१ ॥—

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये भवेत् ॥ ७२ ॥

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥

तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ॥ ७३ ॥

गुरुत्वं लक्षयति—अतीन्द्रियमिति । प्रलयतो दृष्टेऽपि घटादौ गुरुत्वा-
नवगमादतीन्द्रियम् । पृथिव्यादिद्वये पृथिवीजलवृत्ति । अनित्ये घण्टादौ,
नित्ये परमाणौ, तदेव गुरुत्वं पतनाख्ये कर्मण्यसमवायिकारणं स्यात् । द्वितीय-
पतनादौ क्रियाया असमवायित्वात्प्रथमे इति बोध्यम् । आयत्तनासमवायि-
कारणं गुरुत्वमित्यर्थः ॥ ७२—७३ ॥

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥

सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ॥ ७४ ॥

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥

नैमित्तिकं बह्वियोगात्तपनीयघृतादिषु ॥ ७५ ॥

द्रवत्वं स्थन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥

द्रवत्वं निरूपयति—सांसिद्धिकमिति । आयत्तनासमवायिकारणं

द्रवत्वं, तद्विभाग एकं सांसिद्धिकं द्वितीयं नैमित्तिकम् तच्च पृथिव्यप्तेजोवृत्ति, तत्र विभागः सलिले जले सांसिद्धिकं, स्थितितेजसोः पृथिव्यप्तेजोद्वितीयं नैमित्तिकम् । पुनस्तद्विभजते—परमाणुविति । परमाणुरूपे जले द्रवत्वं नित्यमन्यत्र कार्यरूपे जले सर्वत्र पृथिवीतेजसोश्चानित्यं द्रवत्वमिष्यते । पृथिवीतेजसोर्द्रवत्वं नैमित्तिकमित्युक्तं तदुपपादयितुं नैमित्तिकपदस्यार्थमभिपत्ते—नैमित्तिकमिति । षड्वियोगादभिसंयोगाद्यजायते द्रवत्वं तन्नैमित्तिकमित्युच्यते । तच्च तपनीयघृतादिषु सुवर्णरजतादिरूपे तेजसि, घृतजनुप्रसृतिषु पृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः । स्पन्दने द्रवणे हेतुरसमवायिकारणं, संग्रहे सक्तुकादिचूर्णपिण्डीभावलक्षणे निमित्तकारणं, तत्र तु क्षेहोऽसमवायी ॥ ७४—७५ ॥—

क्षेहो जले स नित्योऽण्वावनित्योऽवयविन्यसौ ॥ ७६ ॥

तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥

क्षेहं लक्षयति—क्षेह इति । चूर्णादिपिण्डीभावासमवायिकारणं गुणः क्षेहः । स च जले, जलमात्रवृत्तिरित्यर्थः । तद्विभागः, स क्षेहोऽणुरूपे जले नित्यः, षडौ क्षेहोऽवयविनि कार्यरूपे षणुकादिजले खनित्यः । ननु क्षेहो जलमात्रवृत्तिरित्युक्तमयुक्तं घृततैलादौ पृथिव्यामपि तदुपलम्भात् । न च तदन्तर्गतजलस्यैव स इति वाच्यं, तथात्वे जलाद्भ्योः परस्परं विरोधात्तैलादिना बह्वधुपशमप्रसङ्गादित्याशङ्कयाह—तैलान्तर इति । तैलमध्ये उपलभ्यमानः क्षेहोऽपि जलीय एव, परं तु तत्प्रकर्षात्क्षेहाधिक्याद्दहनानुकूलता । अपकृतक्षेहस्य सलिलस्याभिविनाशकत्वाद्दुत्कृतक्षेहं तैलादि न बहनप्रतिकूलमिति भावः ॥ ७६ ॥—

संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ॥ ७७ ॥

संस्कारं विभजते—संस्कारभेद इति । संस्कारत्रिधा वेगः स्थितिस्थापको भावना चेति ॥ ७७ ॥

मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् ॥

तत्र वेगः परिच्छिन्नपारिमाणवद्ब्यमात्रवृत्तिः । स च द्विधा कर्मजो वेगजश्च । तत्रायः शरादौ, नोदनजनितकर्मणा तत्र वेगजननात् । द्वितीयस्तु वेगवत्कपालरूपे षटे । तत्र षट्त्वेयं प्रति कपालवेगोऽसमवायी ॥—

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्वर्षे ॥ ७८ ॥

अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥

द्वितीयं संस्कारं निरूपयति—स्थितीति । अन्यथाकृतस्य पुनः पूर्वावस्थापादकः स्थितिस्थापकः । स च क्षितौ पृथिवीमात्रवृत्तिः । वृषादेराकृतशाखादौ प्रसारितपटादाकृतश्वलाह्लादी च तथा दर्शनात् । केचिदन्ये वादिनश्चतुर्वृत्तियन्त्रेणोद्युपु स्थितिस्थापकः संस्कारे वर्तते इत्याहुः । स च स्थितिस्थापकोऽतीन्द्रियश्चक्षुरादिभिरगम्यत्वादानुमानगम्यः । क्वचिदाकृतशाखादौ स्पन्देऽपि कारणं निमित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥—

भावनारूपस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ॥ ७९ ॥

उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ॥ ८० ॥

तृतीयं संस्कारं निरूपयति—भावनारूप इति । जीववृत्तिः जीवाश्रय ईश्वरीयज्ञानस्य निश्चयतया ध्वंसाभावेन नेशस्य संस्काराधारता । अतीन्द्रियः न सुखादिवन्मानसप्रत्यक्षविषयः किंतु स्मृत्यादिकार्यलिंगगम्यः । तस्य हेतुमाह—उपेक्षेति । संशयस्थले उपेक्षास्थले च स्मृत्यदर्शनादुपेक्षानात्मको निश्चय इत्युक्तम् । तस्य संस्कारस्य कारणं जनक इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह—स्मरणे इति । स्मरणे केवलः, प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियार्थसंनिर्कार्यदिसहकृतश्च समुद्बुद्धः संस्कारो हेतुरुच्यते । पूर्वानुभवस्य नष्टत्वेन विना संस्काररूपमवान्तरव्यापारं स्मृत्याश्नुत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ७९—८० ॥

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ॥ ८१ ॥

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयस्त्वसौ मतः ॥

अदृष्टं निरूपयितुमदृष्टपक्षार्थमाह—धर्माधर्माविति । उभौ गुणावदृष्टशब्देन संश्लेषितावित्यर्थः । तत्र धर्मं दर्शयति—धर्म इति । स्वर्गपदं मुख्यमाश्रयलक्षणम् । आदिपदेन तत्रांतुर्योचितसाधनसामग्री प्राप्या । तस्या अपि धर्मकार्यत्वात् । ननु दर्शादियागवशेनैव स्वर्गादिभिर्देवैः कृतं धर्मेण तत्राह—गङ्गेति । आदिपदेनेतरः

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिमवो ध्वनिः ॥

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ॥ ८४ ॥

सर्वः शब्दो नमोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नश्च गृह्यते ॥

शब्द निरूपयति—शब्द इति । शब्दो द्विधा, ध्वनिरूपो वर्णरूपश्च । तत्रायो मृदङ्गादिजनित शब्द, कण्ठतात्वादिसंयोगश्च शब्दो वर्णरूप । तत्र वर्णानाह—वर्णा इति । ते वर्णा कादय ककारादय क्षकारान्ता इत्यर्थ । शब्दस्याश्रयमभिदधाति—सर्व इति । सर्व शब्दो ध्वनिरूपो वर्णरूपश्च प्रथमो मध्योऽन्तिमश्चापि नमोवृत्तिराकाशसमवेत् । प्रथमादिशब्दाप्रहे हेतुमाह—श्रोत्रोत्पन्न इति । श्रोत्रस्य शब्दप्राहर्केन्द्रियत्वात्प्रथमादिशब्दानां च तेनास निर्वर्पादग्रहणम् । अन्यशब्दस्यैव तत्रोत्पन्नस्य तेन सभिकर्पाद्ग्रहणमिति ॥८४॥—

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ॥ ८५ ॥

ननु मृदङ्गादिदेशोत्पन्नस्य शब्दस्य कथं श्रोत्रदेशे समुत्पत्तिरित्याकाङ्क्षाया तत्प्रकारमभिभाषते—वीचीति । यथा जले कपालिकाशर्करादिप्रक्षेपे वायुना क्षोभे च सति वीची जायते ततो वह्निर्दिग्बन्धित्वात्तरङ्गस्वतोऽपि वह्निरन्यस्वरङ्गो जायते, एव करादिना मृदङ्गादौ ताडिते प्रथम शब्दो जायते । ततो मृदङ्ग-वह्निर्दिग्बन्धितोऽन्य शब्दस्वतोऽपि वह्निरन्य एव शब्दपरम्परया श्रोत्रेऽन्य शब्द समुत्पद्यते ॥ ८५ ॥

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥

मतान्तरमाह—कदम्बेति । यथा कदम्बमुकुलाद्दशदिव्यापीनि दशमुकुलान्तराणि जायन्ते ततोऽपि तादृशानि मुकुलान्तराणीति तथा मृदङ्गादिदेशोद्भूत-प्रथमशब्दाद्दश दिक्षु दश शब्दा जायन्ते तेभ्यश्चान्ये दश तेभ्यश्चान्ये एव, श्रोत्रदेशेऽन्यशब्दो जायते । तत्र प्रथमशब्दे मृदङ्गकरादिसंयोगो निमित्त, मृदङ्गाकाशसंयोगस्त्वसमवायी, द्वितीयशब्दे तु प्रथमशब्दस्यासमवायित्व तृतीये द्वितीयेऽपि, आकाशस्य सर्वत्र समवायी, विभुविशेषगुणस्य खोत्तरगुणनाशयत्वनियमेन द्वितीय शब्द प्रथमस्य नाशक । एव तृतीयो द्वितीयस्येत्यादि । अन्यस्त्वृणान्त्यं नाशयन्कतकरेणुवत्त्वयमपि विलीयते । सुदोषसुदन्यायेनान्वोपान्वययो परस्परविपातकत्वमित्यपरे । एव वर्णरूपशब्देऽपि प्राणस्य कण्ठादिसंयोगो निमित्त, कण्ठाकाशसंयोगोऽसमवायीत्याद्युक्तम् ॥—

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ॥ ८६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वात्कथमुत्पत्तिविनाशीं निरूप्येते इति नीमांसकाशङ्का-
गतद्वयसि—उत्पन्न इति । शब्दानामुत्पादविनाशावनुभवसिद्धौ इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥

तदेवौपधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ॥ ८७ ॥

इति न्यायकारिकावली समाप्ता.

ननु य एव ककारो देवदत्तेनावोचि स एव यन्नदत्तेनापीति प्रतीते. शब्दस्य
नित्यत्वमवगम्यते तत्कथमनित्यस्योत्पादविनाशात्त्ववर्णनं वर्णानामिच्छता आह—
सोऽयमिति । साजात्यं समानजातीयत्वं सादृश्यमिति यावत् । तथाच सादृश्य-
निवन्धना सा प्रतीतिर्न नित्यत्वं साधयितुं क्षमत् इत्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह—
तदेवौपधमिति । यदेव चैत्रेणैषधमसोचि चैत्रेणापि तदेवौपधं ऐन्यत इत्यादौ
यथा भिद्येप्यौपधे साजात्यात्मात्रावलंबिनी सादृशप्रतीतिर्दृश्यते तथाजापीति सर्व-
नवदातम् ॥ ८७ ॥

गमामि पश्यानविश्वनाथपादारविन्दद्वयमादरेण ॥

सिद्धान्तमुक्तावलीकेह येन सुगुणिकता विश्वविलासहेतोः ॥ १ ॥

एतस्य कण्ठाभरणस्य नूनं संचारणोद्भूतपदसमाप्तिः ॥

मुक्तावलीं धारयितुं क्षमः स्यात्सर्वोऽपि बालस्त्विति मे मनीषा ॥ २ ॥

मुक्तावलीमुक्तिनिकायमभ्याहुदुह्य सुखीः सुगाना मयेदम् ॥

अगुणिक कण्ठाभरणं सुरभ्यं स्फुटित्तुमुक्ताभरणं भवेत्तत् ॥ ३ ॥

ध्रीपुत्रादाद्यसोरुह्युगलं प्रणमामि मूर्धाहम् ॥

मरुहपया हि सुमर्षाः सर्वे सुतमीभवन्ति नृणाम् ॥ ४ ॥

इति श्रीचलयपुरवासिर्दिग्गजशास्त्रीपद्मिजराजिविराजमानधीकृष्ण-

कौरमिथ्यमुत्तदेवीसहायगुणिकं कण्ठाभरणं समाप्तम् ।